SØR-GJÆSLINGAN

FORVALTNINGS- OG SKJØTSELSPLAN

BIND 1

NORD-TRØNDELAG FYLKESKOMMUNE

PRAKSIS sivilarkitekter as

Tittel: Forvaltnings- og skjøtselsplan for Sør-Gjæslingan

September 2004

Ansvarlig:
Nord-Trøndelag fylkeskommune (NTFK)
Avdeling for kunst, kultur og kulturminner

Samarbeidsparter:
Riksantikvaren (RA)
Fylkesmannen i Nord-Trøndelag
Vikna kommune
Praksis sivilarkitekter as

Prosjektansvarlig:
Ragnhild Kvalø, fylkeskultursjef

Prosjektleder/redaktør:
Hilde Arna Tokle, NTFK

Prosjektansvarlig for Praksis sivilarkitekter as:
Pia Maria Gravbrøt, sivilarkitekt mnal

Tekstbidrag:
Sigmund Alsaker, Kystmuseet i Nord-Trøndelag
Woxengs samlinger
Tore Wiik, Fiskerikontoret i Rørvik
Marit Danielsen, landskapsarkitekt mnla
Mons Kvamme, botaniker
Hilde Arna Tokle, NTFK
Kolbein Dahle, NTFK
Jørn Ekrem, NTFK
Gunn-Hege Lande, NTFK
Jan Inge Yri, NTFK

Råd og innspill:
Kjell Andresen, RA
Anders Haslestad, RA/HIST
Elin Kvamme, botaniker
Marit Danielsen, landskapsarkitekt mnla
Leif Harald Hansen, Fiskarlaget Midt-Norge
Alf Albrigtsen, Fiskeridirektoratet Region Trøndelag

"Forskriftgruppa" - innspill:
Ragnhild Kvalø, NTFK
Hilde Arna Tokle, NTFK
Jan Sakshaug, Vikna kommune
Harald Nygård, repr. for fiskerne
Rolf Sørensen, repr. for private huseiere
Lars H. Nilssen, vara repr. for private huseiere
Asbjørn Tingstad, Fylkesmannen i Nord-Trøndelag
Sigmund Alsaker, Kystmuseet i Nord-Trøndelag
Woxengs samlinger

Foto:
Kolbein Dahle, Hilde Arna Tokle, Tor Ove Mikkelborg, Vitenskapsmuseet v/Arild Larsen, Kjell Andresen, Morten Hansen, Mike Jones, Sigmund Alsaker, Pia Maria Gravbrøt, Kjell Sørensen, Danckert Monrad-Krohn, Jan Inge Yri og Harald Sæterøy

Illustrasjoner: Pia Maria Gravbrøt, Harald Natvig, Marit Danielsen, Amanda og Kristina Nilssen, Tor Jørgen Stray Zahl Pettersen, Bente Sand og Ludvig Karlsen

Kartproduksjon: Sissel Holen

Design av omslag og layout:
Pia Maria Gravbrøt

Layout og etterarbeid
Pia Maria Gravbrøt og
Bjørnar Skjesol, Nord-Trøndelag fylkesbibliotek

Billedbehandling:
Kolbein Dahle, Maria Gravbrøt og
Bjørnar Skjesol

Rådgiver layout og billedbehandling:
Sveinung Moesgaard Skjesol

Kopiering:
Kopisenteret, NTFK

Hylla. Skisse Pia M. Gravbrøt

Innhold

BIND I

Sør-Gjæslingan kulturmiljø - helhet og sammenheng

Kulturmiljø 12
- Helhet og sammenheng gir merverdi
- Tredimensjonal dokumentasjon
- Hvorfor er Sør-Gjæslingan et nasjonalt fredningsverdig kulturmiljø?
- Den historiske dimensjonen i landskapet
- Kunnskap, opplevelse og bruk
- Forvaltningsutfordringer

Historie 20
- Forhistorisk tid
- Næringsliv og eiere etter år 1700
- Fra fiskevær til fritidsvær

Vernehistorie 32
- 1977 – begynnelsen på ei lang vernehistorie
- 1980-årene – praktisk vern
- 1990-årene – reguleringsplan og kulturmiljø

Sjø og sjømerker 38
- Om fiske i sjøområdet i dag
- Fiskeriene i gammel tid – utdrag fra *Kysten vår*
- Sjømerker

Vegetasjon på øyer og holmer 44
- Lyngheiene: Kulturlandskap eller klimabetinget vegetasjon?
- Utfordringer og trusler mot kulturlandskapet
- Lyngheiene – en landskapstype som er i ferd med å forsvinne

Hageanlegg 50
- Hagehistorikk
- Beskrivelse av hagene – Registreringsmateriale
- Karakteristiske trekk ved hagene

Bygningsmiljø 58
- Ulike fiskevær langs kysten
- Generelle trekk ved bygningsmiljøet på Sør-Gjæslingan
- Væreier
- Fast bosetting
- Sesongfiskerne - Rorbuer
- Offentlige fellesfunksjoner -sosiale tiltak

Tekniske anlegg 88
- Brygger og kaier
- Fiskehjeller
- Moloer og vei
- Strømforsyning
- Vannforsyning og avløp
- Samband

Kilder 95

BIND 2

Del 1 – Skjøtsel og vedlikehold i Sør-Gjæslingan

Aktivitet, næring og skjøtsel 8
Fiskeri og havbruk
Lanskapsskjøtsel og tiltak

Bygninger og anlegg 14
Vedlikehold av bygninger på Sør-Gjæslingan
Om registreringsskjema for bygninger
Slik blir vedlikeholdet etter en kulturmiljøfredning
Kommentarer til kulturmiljøforskriften

Hager og landskap 28
Ny plan for væreierhagen
Noen punkter om hagene framover
Bestemmelser for kulturlandskapet

Del 2 – Organisering og saksbehandling

Roller og ansvar 36

Søknad og saksbehandling 40
Å planlegge et tiltak
Å sette i gang
Etterarbeid
Saksbehandling
Klagesaksbehandling
Om manglende vedlikehold, skjøtsel eller brudd på kulturmiljøforskriften
Økonomi: tilskudd og skatt

Del 3 – Langsiktig Handlingsplan

Langsiktig handlingsplan 46
Statusbeskrivelse 2004 for Sør-Gjæslingan
Langsiktig handlingsplan for Sør-Gjæslingan (2005-2015)

Vedlegg

1 Forslag til kulturmiljøforskrift 2002 56
1 Forslag til handlingsplan 2005-2008 60
2 Vedtekter Samarbeidsforum for Sør-Gjæslingan 64
3 Utdrag fra Kulturminneloven 65
4 Utdrag fra Plan- og bygningsloven 71
5 Forskrift om verneplan for sjøfuglområder i nord 72
6 Leverandør-liste for restaureringsarbeider og bygningsvern 74
7 Nyttige adresser 75
8 Litteraturliste 76
9 Diverse kart

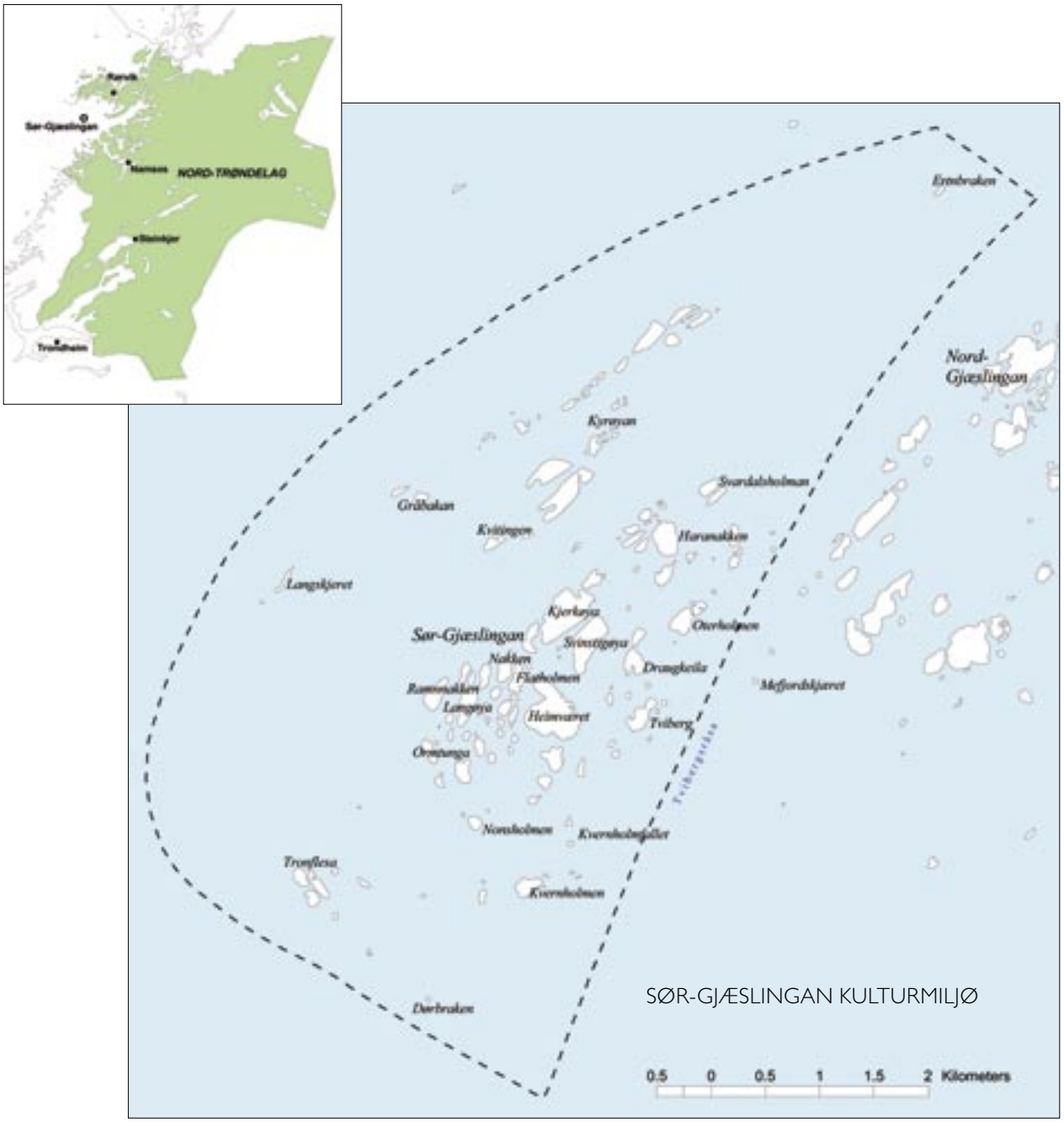

Det store kartet viser forslag til avgrensning av fredningsområdet for Sør-Gjæslingan sendt ut på høring i 2002.
Det lille kartet viser hvor i Nord-Trøndelag øygruppen Sør-Gjæslingan ligger.

Forord

Sør-Gjæslingan er et verdifullt kulturmiljø på kysten av Nord-Trøndelag fylke med en svært spennende historie. På landsbasis er Sør-Gjæslingan valgt ut som et av to kulturmiljø som skal vise fiskeværenes historie for landets framtidige generasjoner. Dette har nordtrønderne og i sær viknaværingene all grunn til å være stolte av!

Alle kulturmiljø trenger en forvaltnings- og skjøtselsplan som forteller om felles kjøreregler for bevaring og utvikling. Dette gjelder uansett om kulturmiljøet blir fredet som kulturmiljø etter Kulturminnelovens bestemmelser eller etter Plan- og bygningsloven.

Formålet med en slik plan, er å komme fram til hvordan vernet skal fungere i praksis. Planen skal være rettledende og rådgivende i forvaltningen, og skal være et dokument til hjelp for eiere og forvaltningsinstanser i den videre bruken av området. Planen skal være en plattform for utviklingen av Sør-Gjæslingan som ressurs for kunnskap og verdiskaping.

Planen er todelt. Den har en overordnet forvaltningsdel om ansvar og framtidige tiltak, og en mer detaljert skjøtselsdel. Skjøtseldelen handler om hvordan vegetasjonen på land bør skjøttes og retningslinjer for fiskeri og havbruk i tida framover.

En forvaltnings- og skjøtselsplan kan revideres når det trengs. Endringer kan foreslås av alle berørte parter, men det er Nord-Trøndelag fylkeskommune som forvaltningsmyndighet, som har hovedansvaret for selve endringen av planen.

Denne Forvaltnings- og skjøtselsplanen er utviklet i en omfattende prosess over flere år hvor Sør-Gjæslingan som kulturmiljø er belyst gjennom ulike faglige vinklinger. I tillegg har den lokale kunnskapen vært til uvurderlig hjelp gjennom hele prosessen.

Alt vern av kulturminner hviler på et samspill mellom offentlige og private interesser. I så måte har huseierne på Sør-Gjæslingan og andre Gjæslingvenner vært viktige pådrivere i arbeidet med å gjøre de stedlige kvalitetene synlige. Rent konkret, har de ivaretatt kulturmiljøet, men gjennom sitt arbeid sørger de for at Sør-Gjæslingan har en plass i nye generasjoners bevissthet.

Alle involverte parter og venner av Sør-Gjæslingan ønskes til lykke med en god forvaltning av fiskeværet.

Steinkjer den 24.september 2004

Ragnhild Kvalø
fylkeskultursjef

INNLEDNING

Det formelle grunnlaget

Sør-Gjæslingan kulturmiljø i Vikna kommune, Nord-Trøndelag, planlegges fredet i Kongen i statsråd i medhold av § 20 i lov om kulturminner av 9. juni 1978 nr 50.

Fredningen skal ta vare på områdets kulturhistoriske verdi. Dette er utdypet i kulturmiljøforskriften:

"Formålet med fredningen er å ta vare på det særegne fiskeværet Sør-Gjæslingan som kilde til kunnskap og opplevelse for dagens og framtidas generasjoner. Dette gjelder særlig forholdet mellom naturgrunnlag, næring, levekår, samfunn og den historiske utviklingen av fiskeværet. Fredningen skal sikre at fremtidig utvikling skjer i tråd med fiskeværets kulturhistoriske kvaliteter.

Spesielt viktig er mangfoldet og særpreget i bygningsmiljøet, og andre spor i kulturlandskapet over vann etter utnyttelse av havets ressurser og jordbruksdrift på marginale vilkår."

Fredningen består av forskrift for fredningsområdet og kart som viser avgrensingen av fredningsområdet. Forskrift og kart finnes som vedlegg 1 i denne planen.

Hvem angår forvaltningsplanen?

Planen angår i hovedsak forvalterne av Sør-Gjæslingan kulturmiljø. Vi kan dele disse inn i to, ei praktisk og ei faglig, juridisk forvaltning;

- Eierne av grunn og bygninger som står for praktisk forvaltning av været med årlig tilsyn, vedlikehold, istandsetting og skjøtsel.
- Offentlige myndigheter som står for ei faglig og juridisk/formell forvaltning.

Hvorfor forvaltningsplan?

Forvaltningsplanen skal være ei rettesnor og veiviser for å oppnå formålet med fredningen av Sør-Gjæslingan kulturmiljø. Den skal utdype hvordan fredningen og fredningsbestemmelsene skal følges opp i hverdagen.

Planen skal også vise og presentere kulturminneverdiene i området. Dette kan bidra til å danne en felles horisont og et grunnlag for konstruktiv dialog mellom eiere/brukere og den offentlige forvaltningen.

Til sist skal planen avklare hverandres oppgaver og ansvar. Dette er viktig for at både den praktiske og den juridiske forvaltningen skal kunne foregå så smidig som mulig.

For å oppnå dette bør:

- eiere og rettighetshavere ha en kunnskap om og forståelse for verdiene, både på stedet og verdier i eget eie. Videre bør de vite mål og rammer for fredningen, hvor og når man bør søke råd, tillatelser og tilskudd. Målet bør være, at egne behov så langt som mulig skal løses uten at verneverdier går tapt.
- kommunen ha en klar forståelse av målet og virkemidlene for fredningen, hvilke saker som skal videresendes fylkeskommunen og hvordan man håndterer saker som skal behandles både etter kulturmiljøforskriften og annet lovverk, f. eks. plan- og bygningsloven. Forståelsen av verdiene i området og formålet med fredningen må legges til grunn for å løse interessemotsetninger så tidlig som mulig.
- fylkeskommunen som forvaltningsmyndighet sørge for at kulturminneloven og kulturmiljøforskriften blir fulgt. Forvaltningsmyndigheten skal også ta hensyn til eiernes, brukeres og samfunnsmessige behov og forsøke å få tilpasset disse behovene innenfor rammen av fredningen.

Til sammen håper vi at dette kan avverge unødvendige misforståelser og konflikter på et tidlig tidspunkt.

Hva handler planen om?

Planen er delt inn i 4 kapitler samt vedlegg:

- Del 1: Presentere Sør-Gjæslingan og de verdiene som skal forvaltes
- Del 2: Generelt om vedlikehold og skjøtsel på bakgrunn av kulturmiljøforskriften.
- Del 3: Avklare hvem som har ansvar for hva, om saksgang og behandling og hvordan eiere/brukere skal forholde seg til kulturmiljøforskriften
- Del 4: Formulere de viktigste målene, utfordringene og tiltakene i en langsiktig handlingsplan fra 2005-2015
- Vedlegg: relevante vedlegg som kulturmiljøforskriften og kart, kulturminneloven, forslag til kortsiktig handlingsplan for 2005-2008, ulike kart og annen historisk informasjon.

Rettsvirkning og revisjon

Forvaltningsplanen er ikke rettslig bindende, men veiledende for både den private og offentlige forvaltningen av fredningsområdet. Planen skal godkjennes av Riksantikvaren når Kongen i statsråd har gjort det formelle fredningsvedtaket.

Det er kulturmiljøforskriften som er rettslig bindende. Forvaltningsplanen skal ligge innenfor den rammen som kulturmiljøforskriften og bestemmelsene i denne gir, og skal ikke virke skjerpende i forhold til disse.

Planen kan og bør revideres når forholdene gjør dette nødvendig.

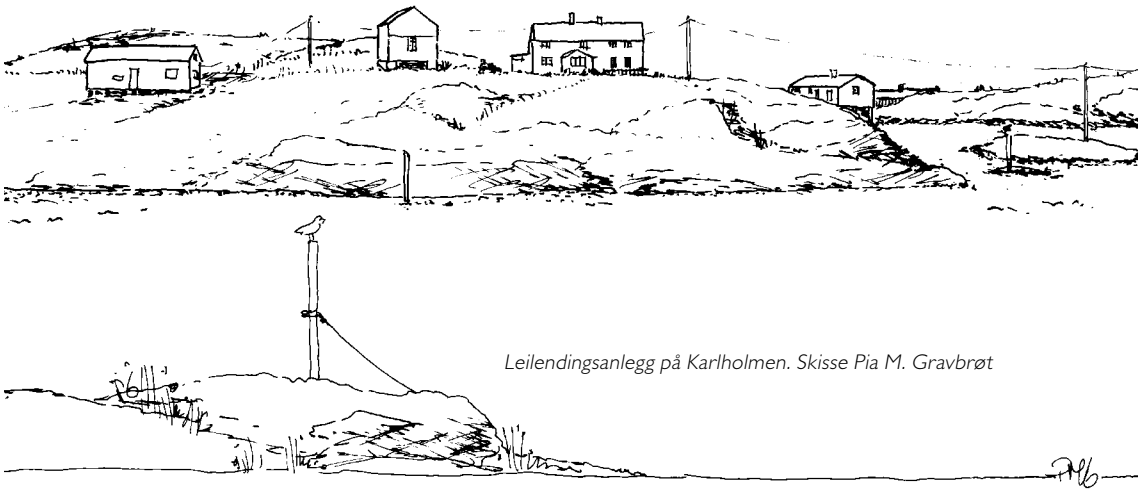

Leilendingsanlegg på Karlholmen. Skisse Pia M. Gravbrøt

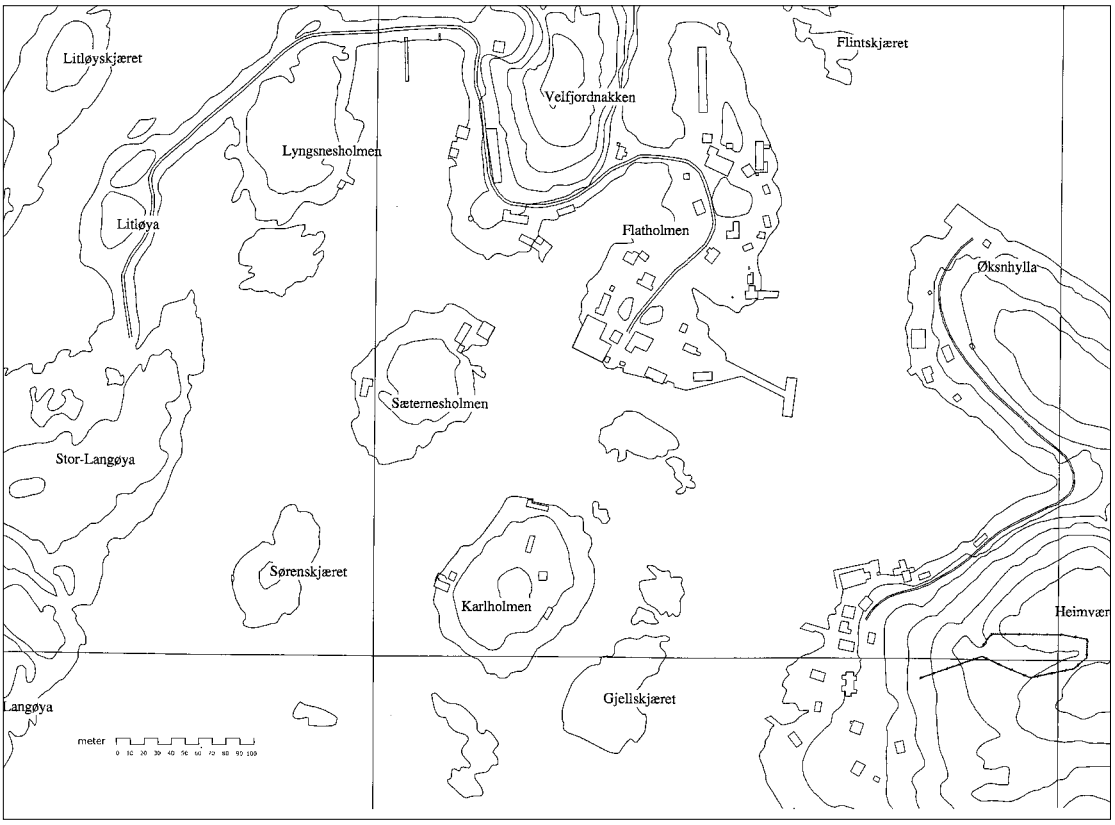

Kart over Sør-Gjæslingan i 2002.

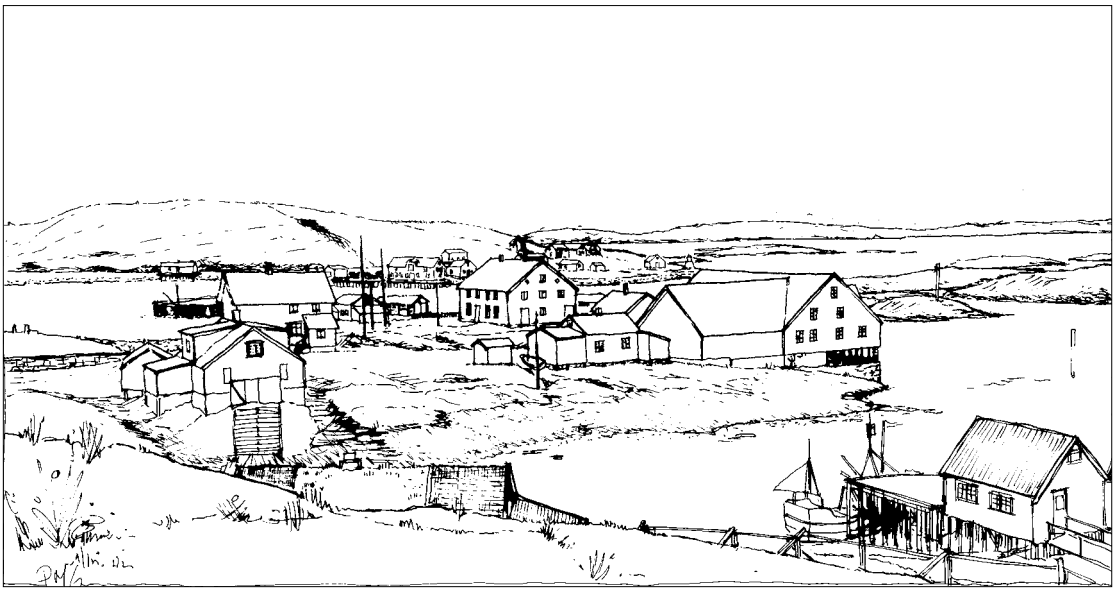

Flatholmen sett fra Nakken, 2002. Skisse: Pia. M. Gravbrøt

SØR-GJÆSLINGAN KULTURMILJØ - HELHET OG SAMMENHENG

KULTURMILJØ

Helhet og sammenheng

Kunnskap er informasjon kombinert med erfaring, sammenheng, fortolkning og refleksjon, - en fornybar ressurs som kan bli brukt om og om igjen. Gode kulturmiljøer gir grunnlag for kunnskap om menneskene før oss. Slik kunnskap er viktig både for menneskene i dag og for de som kommer etter oss.

Dette kapitlet tar for seg hva et kulturmiljø er, hvorfor man freder et kulturmiljø, og til slutt hvorfor Sør-Gjæslingan er et fredningsverdig kulturmiljø og hvilke forvaltningsutfordringer som er knyttet til været.

Helhet og sammenheng gir merverdi

Kulturminneloven skiller mellom kulturminner og kulturmiljø. Et kulturminne er spor etter menneskelig aktivitet i våre fysiske omgivelser. Dette kan være en bygning, teknisk anlegg eller spor etter mennesket sin bruk av jord og skog til næring og religiøse formål.

Der det er flere kulturminner som står i en sammenheng eller er en del av en større helhet, står vi over for et kulturmiljø. Der behøver ikke de enkelte delene å være fredningverdige, men sammenhengen de står i gir dem en særlig verdi: I et vestlandsk klyngetun er det ikke sikkert at eldhuset er fredningsverdig, men fordi det sammen med de andre byggene og sporene i naturen viser sammenhengen i levesettet på gården, blir det et viktig element å ta vare på. Slik blir verdien av helheten større enn summen av de enkelte delene kulturmiljøet består av: Det etableres en merverdi.

Kulturminneloven formulerer forholdet slik:

*"Med **kulturminner** menes alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til.*

*Med **kulturmiljøer** menes områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng.*

Etter denne lov er det kulturhistorisk eller arkitektonisk verdifulle kulturminner og kulturmiljøer som kan vernes." (Kulturminneloven § 2)

Tredimensjonal dokumentasjon

I samfunnet er det bred enighet om at kulturminner og kulturmiljø skal tas vare på for oss som lever i dag, og for dem som kommer etter oss. Årsaken til dette kviler for en stor del på tre forhold: Kunnskapsverdi, opplevelsesverdi og bruksverdi.

Sør-Gjæslingan, 11. oktober 1977. Høststemningen gir et sterkt møte med et kulturmiljø før begrepet hadde fått forvaltingsmessig betydning. Været besto av en rekke bygninger og installasjoner som kanskje ikke var fredningsverdige hver for seg, men som dannet et unikt miljø. Fraflytting og redusert aktivitet hadde bremset utviklinga, men med noen få unntak, var ikke forfallet kommet for langt.
Her var det kyst jordbruk, faste og midlertidige boliger, anlegg og bygninger med tilknytning til fiske, dunsanking, offentlige funksjoner som skole, sykestue og telegraf, og hus for sosial aktivitet i Fiskarheimen og Nakktun.
Foto: Kolbein Dahle

Kunnskap
Et verneverdig kulturmiljø må være et viktig bidrag til vår kollektive hukommelse, og en førstehånds-kilde til bruk i studier og forskning. Slike miljø kan vitne om både kontinuitet og endring gjennom tidene, og er et viktig grunnlag for vår forståelse av fortida. Slik kan de også hjelpe oss til å forstå vår egen tid og bidra til å forme framtida.

Et mål i kulturminnearbeidet er å ta vare på kulturminner som representerer de ulike sosiale lag, næringer, samfunnsfunksjoner og geografiske områder Norge er sammensatt av. Til sammen skal de utgjøre de viktigste kulturtrekkene våre. Eksempelvis finnes det et stort antall fiskevær i Norge. Når det skal velges ut for vern, er det viktig å at fiskeværet er typisk for værene i regionen eller landet, og at det fremdels har de fleste trekkene som fiskeværene har. På sett og vis handler det om å finne fram til et største felles multiplum for fiskeværene.

Opplevelse
Opplevelse skapes i et samspill mellom menneske og omgivelser. Noen omgivelser gir oss rikere opplevelser enn andre. Dette er gjerne kulturmiljø som gir god innsikt i liv og vilkår til folk før oss. Vi kan si at det er essensielt for vår sjølforståelse og tilhørighet.

Men et kulturmiljø oppleves forskjellig etter hvordan man ser det. For en fremmedkulturell vil det vestnorske klyngetunet i ei bratt fjellside eller fiskeværet i kuling oppleves som eksotisk, og som ei speilflate mot sin egen kultur. Samtidig vil det for de med fortida si fra dette eller liknende steder gi grunnlag for nostalgisk refleksjon, mens plassen preges av heimlig selvfølgelighet, trivialitet og kanskje som lite verneverdig for de fastboende. Vet vi mye om stedet vil det bli desto lettere å lese historie inn i landskapet, og opplevelsen blir annerledes enn når vi ikke kjenner noe igjen. Fordi opplevelsesverdiene er så ulike, blir kulturmiljøet styrket som arena for mangesidig kunnskapsutvikling.

Bruk
Om det var mulig å gjennomføre ei kulturmiljøfredning uten at kulturmiljøet ble tatt i bruk, ville det likevel ikke være ønskelig i de fleste tilfeller. Bruk styrker både opplevelsesverdi og kunnskapsverdi. Brukerne er som regel sentrale kunnskaps- og tradisjonsbærere og avgjørende drivkrefter i vedlikeholdsarbeidet. Dessuten er bruk viktig i et økologisk perspektiv; for miljøet generelt er det bedre å gjøre nytte av ressurser som fins enn å utvikle nye. Reint næringsmessig er også bruk viktig. Det handler om å ta vare på den næringa som finnes, og som kan være en viktig del av et godt kulturmiljø og de kunnskapsressursene som følger av det. Kunnskapsressursene er ei grunnleggende forutsetning for utvikling av kulturbasert næring.

T.v: Museet har kjøpt inn båter, for det meste tradisjonelle Bindalsbåter. Besøkende kan dermed både få prøve blemmer i hendene og på baken – og fiskeslo på fingrene. Dette gir det vi kan kalle en fin og ekte opplevelse av kulturmiljøet for de fleste.
Så kan det også hende at en sjark dukker opp!
Foto: Kolbein Dahle

Høsten 2002. Det siste året er det gjennomført grundig dokumentasjon til den første fredningssaka etter KML § 20 her i fylket. Sør-Gjæslingan ble nevnt som fredningsverdig kulturmiljø i prøveprosjektet med fylkesvise verneplaner midt på 1990-tallet der kulturmiljø var tema for Nord-Trøndelag. Været passer godt inn under begrepet "kulturmiljø" i kulturminnelova.
Foto: Pia M. Gravbrøt

Bygingsdetaljer og fargesetting i 1977 var slik tida og skikken tilsa. I dag er husene på bildet hvit- og rødmalt. 25 år med vernearbeid har tatt vare på mange av kvalitetene i været og videreutviklet andre, men det er vanskelig å videreføre trekk ved kystkulturen som storsamfunnet og ettertida har gitt ei mindre positiv vurdering av. Foto: Kolbein Dahle 1977

Hvorfor er Sør-Gjæslingan et nasjonalt fredningsverdig kulturmiljø?

Kulturminnelovens definisjon av kulturmiljø er verdinøytral, men stiller krav om at kulturmiljøet skal bestå av en større helhet eller sammenheng. Det er viktig at vi forstår stedet som en enhet enten geografisk eller funksjonelt. I prinsippet kan mange fiskevær fylle dette kravet. Derfor sier loven at det kun er de med kulturhistorisk verdi som kan fredes. For å avgjøre dette er representativitet og kunnskapsverdi avgjørende faktorer.

Sør-Gjæslingan består av et havområde med flere titalls øyer, holmer og skjær innenfor gårdsnummer 46. Folket i Sør-Gjæslingan har brukt disse øyne og holmene i jordbruket, og havområdet til fiske. Like utenfor grensen ligger et større gytefelt for torsk som alltid har vært viktig for bosettingen. Området har vært en del av en væreiers eiendommer, og er lett å oppfatte som en enhet.

Været består av ulike landskapselement. Vi kan skille mellom de synlige, som folk flest legger merke til, og de usynlige, som man gjerne må ha kunnskap om for å oppleve. I tillegg har stedet en historisk dimensjon som både er synlig og usynlig.

Det synlige landskapet
-øyer, holmer og skjær
-sjøoverflata
-et sammensatt bygningsmiljø
-tekniske anlegg
-vegetasjon

Nederst på denne og neste side: Karlholmen gjennom 25 år. Bildet nærmest viser det tidligere leilendingsanlegget på Karlholmen slik det var i 1977. Foto: fylkeskonservator Kolbein Dahle

Uthus av gammel båt – et karakteristisk trekk fra kystmiljøet, der gjenbruk både har vært en livsstil og en nødvendighet. Eternitt – et vedlikeholdsfritt vegg- og takmateriale hadde et godt marked i områder med stort vedlikeholdsbehov og liten tilgang på materialer. I bakgrunnen på bildet vises hovedbygningen på et av de tidligere leilendingsanleggene på Heimværet. Foto: Kolbein Dahle 1977

E-huset (ærfugl) er av de mer beskjedne kulturminnene i miljøet. Det er viktig å gi ærfuglen gode vilkår, det legger grunnlaget for en god egg- og dunfangst. Foto: Kolbein Dahle 1977

Det usynlige og immaterielle landskapet
-det marine landskapet fra overflate til sjøbunn
-kulturminner som ligger i bakken
-hendelser, stedegen kunnskap, tro og tradisjon

Den historiske dimensjonen i landskapet

Det synlige landskapet

Selv om været i dag er fraflyttet, er det tydelig at været har vært et helhetlig samfunn. Det er fremdeles bygninger fra de ulike sidene av virksomheten. Trandamperiet, salteriet, fiskemottaket, naust, rorbuer og fiskehjeller forteller om omfattende fiske og bruk av havets ressurser.

Bildet viser Karlholmen oktober 2002. Fv: Bestmorbua, fjøset, hovedbygningen og Skogmobua. Foto: Pia M. Gravbrøt

Det er viktig for kulturmiljøet at det er folk og båter der. Reiselivet har vært en viktig bidragsyter til utviklinga av kulturmiljøet både økonomisk og ved å gi legitimitet til vernearbeidet her.
Foto: Kolbein Dahle

Alle øyene ble utnyttet til beite, slått og torv til brensel. Været har hatt sommerfjøs og andre jordbruksbygninger. I dag står to rødmalte løer igjen, og mindre uthus som har huset sau og griser. Katthuset på Heimværet forteller om hvor viktig ærfuglen var som husdyr og biinntektskilde. Her måtte katten tilbringe dagene når ærfuglen skulle på land for å finne seg reir.

Værsignalmast, telegraf og radiolinjehytte, vanndammer og cisterner, vei og molo er element som gjør det lett å lese nærings- og samfunnsutviklinga til været. Skolen, fiskarheimen, telegrafen og sjukestua er bevarte sosiale og offentlige arenaer som forteller utviklingshistorie. Fra 1962 fikk været strømforsyning via sjøkabel fra fastlandet. Dette er et viktig kulturminne.

Sjøen er ferdselsåren, og sjømerkene regulerer trafikken og viser hvor leia går. Før i tida dro ungene i båt over til Heimværet på skolen, og kvinnene rodde nordover til Kyrøyan for å se etter buskapen. For fedrene var sjøen både ferdselsåre og arbeidsplass. I dag er sjøen også en viktig arena for fritidssyssel.

Det usynlige landskapet

Livet i havet var grunnlaget for å etablere seg i Sør-Gjæslingan. Først da bosetningen ble mer permanent fikk ressursene på land større betydning. Sjøen er derfor den grunnleggende delen i dette kulturmiljøet. Kunnskap om ressursene i havet og om arbeidet for å bruke dem, er et grunnlag for å forstå kulturmiljøet på land.

Snøret har vært fiskerens øye ned i havet, og med lodd kartla fiskerne sjøbunnen på jakt etter gode fiskeplasser. For å huske de gode stedene tok fiskeren méd, og gjemte dem i hukommelsen. På samme måte som bonden har kunnskap om inn- og utmark har fiskeren kunnskap om landskapet på sjøbunnen.

Dette er erfaringsbasert kunnskap samlet i hop gjennom generasjoner av de som fisket med snøre, garn, line og annen redskap. Slik botnkunnskap ble overført fra generasjon til generasjon, og

T.h: Autentiske detaljer innvendig kan fortelle mye historie og gi nye muligheter for opplevelse. Den kombinasjonen at det er et museum som eier mange av buene – og gjør det på museets premisser, samtidig med at det åpnes for at folk får bo der, er nokså unikt for Sør-Gjæslingan.
Foto: Kolbein Dahle

Bildet nederst til høyre er tatt fra Hylla. Flatholmen sees i bakgrunnen.
Foto: Pia M. Gravbrøt 2002

svært lite er dokumentert og skrevet om. Det lille som finnes er på generelt nivå.

Havmiljøet skjuler også konkrete kulturminner som fartøy med last, og gjenstander som er mistet eller kastet i sjøen. Skip med last og tilbehør har et spesielt vern etter kulturminnelovens § 14 og er fredet når funnet er mer enn hundre år. Andre ting på sjøbunnen er fredet etter samme regler som på land.

I jorda, i kulturlagene, finnes spor etter menneskenes aktivitet langt tilbake i tid. Etter kulturminneloven er alle kulturminner fra før 1537 automatisk fredet. Dette har preget den arkeologiske tradisjonen i Norge. Arkeologene arbeider først og fremst med spor som er eldre enn dette, selv om kulturlagene i jorda kan fortelle mye om menneskenes aktivitet i århundrene etter.

Mye av den tradisjonen som knytter seg til landskapet, finner vi spor etter i navn som Hollenderholmen, Kirkøya mv. Mange sagn og historier i kystområdet knytter seg til hendelser på forskjellige områder på havet, ved brott, skjær og holmer. Slik tradisjon; eventyr, segner og andre former for muntlig historie, har en verdi i seg sjøl samtidig som det ofte er en indikasjon på faktiske hendelser i fortida.

Historisk dimensjon

Den historiske dimensjonen er både synlig og usynlig. For folk flest er det tida fra 1800-tallet og fram til i dag som er synlig. Men Sør-Gjæslingan har vært i bruk som rorvær og bosatt i lang tid. Vi vet ikke hvor langt tilbake i tid, og arkeologiske undersøkelser vil sikkert kunne fortelle mer om dette. Likevel er det sannsynlig at det har vært bosatt lenger enn det som de skriftlige kildene kan bekrefte. De eldste kildene forteller om fast bosetting fra 1645. Da var det tre oppsittere her. Siden har tallet oppsittere og innbyggere variert, men var trolig på sitt høyeste rundt 1950 med 100 innbyggere.

Til høyre sees 3 bilder fra omtrent samme standpunkt på Heimværet - sett imot Flatholmen.
Det har gått 25 år med kulturminnevern i Sør-Gjæslingan mellom de 2 nederste bildene. Nesten 100 år tidligere så det ut som på det øverste bildet. I forhold til denne situasjonen kan en trygt hevde at et kulturmiljø allerede har gått tapt. Bildet øverst forteller også at det til tider var mye folk i været.
Foto øverst: Utlånt av Kystmuseet i NT.
Foto i midten: Kolbein Dahle
Foto nederst: Pia M. Gravbrøt.

Været har forandret seg gjennom tidene avhengig av hvor inntekstbringende fiske var. Det ble mest utbygd i tiåra rundt 1900. Da overtok statlige etater og frivillige organisasjoner noe av væreierens ansvar, og det kom skole, sykestue, telegraf, fiskarheim og forsamlingslokale, og vei. Under krigen ble moloen bygd og i 1962 kom strømmen.

De største endringene i Sør-Gjæslingan kom i perioden fra 1970 og fram til 1980. I løpet av disse 10 årene ble været nesten helt avfolket. Før den tid har været hatt en lang uavbrutt kulturell kontinuitet.

Kunnskap, opplevelse og bruk

Kunnskap

Sør-Gjæslingan har vært et viktig fiskevær i Trøndelag. Til tider har det vært det største fiskeværet sør for Lofoten med 4000-5000 fiskere i de beste sesongene. I dag er det en god kilde til kunnskap, et flerdimensjonalt historisk dokument i full målestokk. Sammenhengen mellom de ulike delene er fremdels tydelig til stede og vil være en kilde til å forstå forbindelsen mellom ressursutnyttelse og andre sider ved livet i været. Været har et stort pedagogisk potensial fordi det formidler enkelt og lett tilgjengelig om liv og virksomhet. Samtidig kan det alltid svare på nye spørsmål enten de stilles av besøkende eller i forskningsøyemed.

Opplevelsesverdi

Sør-Gjæslingan har et stort potensial for opplevelser. Det gir oss en serie bilder gjennom historia som vi sjøl må sette sammen gjennom opplevelsen av området. Her kan vi lære å erkjenne tidsdimensjonen gjennom hendelser og objekter fra forskjellige tider.

Naturen og sammenhengen i miljøet innbyr til undring og erkjennelse. En rotur til fellesbeite på Kyrøyan gir muligheter til å reflektere over kvinnenes historie i havgapet, og med blemmer i hendene aner vi hvor tungt og arbeidskrevende fiskerbondens arbeid var.

Bruks og alderspreget i bygningsmiljøet er også viktig. Når det står "18 mand" på døra til et rom vi helst ikke ville delt med andre enn våre nærmeste, aner vi noe om forskjellen på å være på vinterfiske for 100 år siden og det å være på sommerferie nå.

Havet har mulighet til å bringe mange opplevelser, men må gjerne formidles. Mange har en stor opplevelse når de får fisk på kroken, selv om de vet lite om livet og landskapet under sjøoverflata. En kjentmann i båten som formidler sin kunnskap om landskapet under sjøen og hvordan lese det, gjør turen kunnskapsberikende og til en langt større opplevelse.

Bruksverdi

Været har også en stor bruksverdi. Fraflyttingen ble aldri helt fullført før de første vernetiltakene kom i gang. Dette bidro til en kulturell kontinuitet som har bevart tilknytningen til været for de fleste av familiene som har hatt heimen sin der. Vernetiltakene har bidratt sterkt til å opprettholde infrastrukturen med båtrute, butikk og strømforsyning.

Livet i havet er utgangspunktet for etableringen av rorvær Sør-Gjæslingan. Senere, da bosetningen ble mer permanent, fikk ressursene på land større betydning. Sjøen er derfor den grunnleggende delen av kulturmiljøet i Sør-Gjæslingan.

Havet fra overflate til bunn er fiskerens landskap. Snøret var hans øye ned i havet, og med lodd kartla de bunnforhold og fiskeplasser. Dette er e erfaringsbasert kunnskap som er overført fra generasjon til generasjon, og i liten grad dokumentert og tilgjengelig i systematisert form. Her ser vi utsikten fra væreierboligen en tidlig morgen. Foto: Hilde A. Tokle

Gjenbrukstanken er et viktig trekk ved Sør-Gjæslingan, og det er et mål å ta vare på denne i ei tid der "bruk og kast" er blitt vanlig også i kystområdene. Det samme gjelder holdningen til nøkternt vedlikehold.

Det er hevet over tvil at de samla kulturressursene været har, kan brukes til å skape aktivitet og næring som styrker kulturmiljøet.

Konklusjon
I sum er det avgrensa og sammensatte øyværet, med den tydelige historiske dimensjonen, et fredningsverdig kulturmiljø. Sør-Gjæslingan er slik et fredningsverdig kulturmiljø fordi vi innenfor et begrenset område kan gi et bilde av livet på kysten fra de eldste tidene fram mot vår tid. Det forteller ei historie om kombinert utnytting av havets og øyenes ressurser og om bygningsmessige tilpasninger i et marginalt miljø. Beliggenheten gjør at det kan bevares og videreutvikles uten at det forbrukes eller forfaller.

Sør-Gjæslingan er representativ for de fleste aspektene ved norske fiskevær. For eksempel er fiskarheimen representativ for tida den ble bygd i, og den samfunnsfunksjonen som var nødvendig å opprette da. Men det som gjør den særlig verdifull å ta vare på i sammenligning med andre, er at den står i en rik kontekst av andre representative element.

Autentisiteten til kulturmiljøet er forankret i en flere hundre år lang kulturelle kontinuitet. Den uttrykkes blant annet gjennom spor i naturen, ulike typer bygninger, men også i den tradisjonsbårne kunnskapen. Mange bygninger har et autentisk preg fordi de er vedlikeholdt på tradisjonelt vis.

Forvaltningsutfordringer

Når vi skal verne et kulturmiljø er det nødvendig å ta vare på alle typer kulturminner miljøet består av, både de som verner seg sjøl gjennom vanlig bruk og de som har gått ut av bruk. Vi skal ha med elementer som forteller om livet i været gjennom tidende, uavhengig av om det lønner seg økonomisk eller om det er vakkert – dersom det har noe å fortelle.

Vi skal også kunne legge til rette for besøk i fiskeværet uten at det går ut over ektheten eller autentisiteten. Det skal også være mulig med næringsutøvelse og næringsutvikling knyttet til fiske, reiseliv eller nye ideer. Det skal være mulig å vedlikeholde og skjøtte de private husa slik at de bevarer sitt særpreg.

Et nasjonalt mål er å ta vare på et representativ utvalg av kulturminner og -mijø. Dette må være representativt for de fleste av våre kulturtrekk, både med tanke på geografisk utbredelse og variasjon, ulike sosiale forhold, bruk av naturressurser og utvikling i de viktigste næringene våre. Her fra Havråtunet på Osterøy i Hordaland. Havråtunet var et av de fire første kulturmiljø som ble fredet. Både inn og utmark er med i fredningen. De andre fredede kulturmiljøene er Utstein kloster med omkringliggende jordbrukslandskap i Rogaland, Kogsberg sølvverk og Neiden, et skolesamisk område i Finnmark..
Foto: Hilde A. Tokle

Havråtunet er et vestlandsk klyngetun som ligger i bratt terreng. Dette tunet ble aldri utskiftet slik som de fleste andre av gårdstunene i landet. Derfor står husa fremdeles veldig tett. Stein brukes mye i gamle hus på vestlandet, her ser vi store skiferheller på tak og vegger. Uthusa har "brakekledning", kledning av einer.
Foto: Hilde A. Tokle

Det skal også være mulig å bygge nytt i Sør-Gjæslingan. Men det må kreves av nybygg at det tilfører miljøet i været noe som styrker de kvalitetene som danner grunnlaget for en fredning av Sør-Gjæslingan som kulturmiljø etter § 20 i kulturminneloven.

Vern av kulturmiljø gjennom fredning skal både ha en fortids- og framtidsdimensjon.

HISTORIE

- om utviklingen av et fiskevær

Innanfrå land kan ein i godverskveldar skjå kor øygarden tøyer seg vestover og vestover, til han blånar bort i ei smal strime lengst ute millom himmel og hav. Så er det endeløysa.

Her mellom land og endeløysa ligg Sør-Gjæslingan – som ein gåseflokk på havet. Dette synet som i stille sommarkveldar hildrar opp i vest har gitt navnet til øyane – gåsungar (gjæslingr = gåsunge).

Like årvisst som grågåsa trekker mot nord siger skreien inn til gyteplassene rundt Sør-Gjæslingan. Slik har det vært i årtusener tilbake i tiden. Og det er naturlig å tro at denne ressursen har vært utnyttet like lenge som det har bodd folk her på kysten.

Forhistorisk tid

De eldste spor av mennesker vi kjenner til i Sør-Gjæslingan kan dateres tilbake til slutten av yngre steinalder. Det vil si ca 4500 til 3500 BP. Funnene som underbygger dette er to tykknakkete flintøkser og en skafthulløks av bergart. Disse gjenstandsgruppene representerer bondens verktøy og redskap. På denne tiden stod sjøen betydelig høyere enn i dag og Gjæslingan må ha framstått som noen ganske lave øyer. Det var derfor neppe bugnende åkerland, men de rike fiskeplassene som trakk folk hit. Funnene er interessante med hensyn til alder og det forhold at de beskriver blandingsøkonomien fiske/jordbruk som kom til å være typisk for kystens befolkning helt fram til siste århundre.

Organisert fiske med utgangspunkt i vær, har lange tradisjoner i vårt land. Nyere arkeologiske data viser at denne tradisjonen går lengre tilbake i tid enn det vi før kjente til. Trolig oppsto mange av fiskeværa på Namdalskysten allerede i vikingtiden. Funn fra Villa og Halmøya i Flatanger kommune underbygger dette. Det er imidlertid først i skriftlige kilder fra 1597 og 1610 at Sør-Gjæslingane omtales som fiskevær. Det var allerede da beskrevet som det største og viktigste av Namdalsværa. Samme kilde forteller at det var fiskerkapell eller korshus i samtlige av de største og viktigste værene. I Sør-Gjæslingan lå gudshuset på Kjerkøya eller Korsøy som den tidligere het. Kapellet var trolig oppsatt i katolsk tid. Gerhard Schønning forteller i 1775 at fiskekapellet i Sør-Gjæslingan på dette tidspunkt var nedfalt. Det skulle ut fra hans opplysninger være bekostet av fiskeralmuen fra Vefsen og fra Namdalen.

Flintøks funnet i Sør-Gjæslingan.
Foto: Vitenskapsmuseet v/ Arvid Larsen 1978.

Denne opplysningen forteller litt om hvilket omland sesongfiskerne i Sør-Gjæslingan kom fra. Registreringprotokoller for fiskere fra siste halvdel av 1800 tallet viser at flertallet av fiskerne som søkte til Sør-Gjæslingan under vinterfisket kom fra Sør – og Nord-Trøndelag samt Helgeland. I storår kom de reisende fra Møre i sør til Troms i nord.

Næringsliv og eiere etter år 1700

Væreieren

Eierforhold

Sør-Gjæslingan var opprinnelig i kongens eie, senere kirkegods. På begynnelsen av 1700-tallet ønsket kirken å realisere en del eiendommer og i 1728 ble hele eiendommen, som omfattet Sør-Gjæslingan, Nord-Gjæslingan, Sørøya og Haraldsøya, lagt ut for salg. Den første private væreieren ble Hans Hagerup, danske og handelsborger bosatt i Trondheim. Fra hans tid og fram til i dag har været skiftet eiere 16 ganger. Flertallet av disse var såkalte "Absent landlords" som ikke bodde i Sør-Gjæslingan. De ivaretok sine økonomiske interesser gjennom værbestyrere.

Væreiere:

1728 - 1747	Hagerup, Trondheim
1747 – 1748	Jon Andersen Finnvedgaard, Karstenøy.
1748 – 1765	Johns enke Ellen (f. Borck mann)
1765 – 1779	Nagel Lemvig (Ellens 2. mann)
1779 – 1788	Peder Lemvig (Nagels brorsønn)
1788 – 1800	Christian Bugge Lemvig (Peders bror)
1800 – 1803	William Schilliås, Seierstad
1803 – 1812	Arnt Solem (Hans Nilsen Hauges nære venn)
1812 – 1827	William Schilliås, Seierstad
1827 – 1852	Christian Fredrik Nergaard
1852 – 1869	G.P. Mesterlin, Trondheim
1869 – 1910	Anton Brandtzæg, Abelvær
1910 – 1928	A/S M.Brandtzæg.
1928 – 1969	Birger Brandtzæg
1969 – 1978	Petter Kjølleberg, Gjærslingan
1978 -	Vikna Kommune/Miljøvern departementet.

Væreieren eide grunnen, og i kraft av denne eiendomsretten var det han som bestemte hvilke rettigheter og hvilken grad av økonomisk kontroll han skulle ha i været. De faktiske forhold i fiskeværet er best belagt fra og med Brandtzægfamiliens 100 år lange eiertid, og fram til den siste væreieren, Petter Kjølleberg, avviklet driften i 1978.

Oppkjøp, foredling og videresalg av fisk

Væreierens viktigste inntekstkilde var knyttet til oppkjøp og foredling av fisk for videre salg. Fisken ble enten hengt eller saltet og tørket som klippfisk.

Den ferdige varen ble hovedsakelig skipet til Bergen og solgt til den kjøpmannen væreieren hadde kontrakt med. Råfisken sto fiskerne fritt å selge til væreieren eller oppkjøperne som lå i havna. Det var stadig konkurranse om pris mellom væreier og oppkjøpsfartøyene. Som oftest var det væreieren som gikk seirende ut.

Det kunne gjøres penger på det meste av fisken. Tran var et viktig biprodukt av fisket. Før Brandtzægfamiliens eiertid tok fiskerne selv hånd om levera for produksjon av råtran. I 1878 satte Brandtzægfamilien i gang med industriell trandamping i Sør-Gjæslingan. Dette foregikk i en nyoppført bygning, "Britania", på nordspissen av Heimværet.

Et annet biprodukt var fiskehoder. De ble tørket i stort omfang og solgt som guano. Fiskerne kunne selv tørke hoder ved bua si, for øvrig hadde væreieren monopol på tørking av denne varen. Det var gunaohjell både på Holenderholmen, Hjellskjæret og bak "Britania".

Annen handel

I tillegg til salg av fisk hadde væreieren inntekter fra øvrig handel på land. I værbestyrerboligen på Flatholmen, i eldre tid kalt "Kjøpstova" – i dag "butikken" – var det i første etasje assortert landhandel. Her fikk fiskerne kjøpe det meste av utstyr og redskap de trengte under fisket. Slik ble væreieren utreder, en rolle som kjøpmenn i Bergen tidligere hadde hatt i århundrer. Fiskeren fikk handle "på bok" som det het, på den betingelsen at han solgte all fisken til væreieren til gjeldende pris.

Bilde av Brandtzæg-familien på Flatholmen. Foto: Utlånt av Kystmuseet i NT.

Trandamperiet "Britania" på Hylla bak til venstre. Hyllabua til høyre.
Foto: Utlånt av Kystmuseet i NT.

Vegg i vegg med kjøpstova – den såkalte Lisj`butikken, hadde væreieren egen manufakturhandel. I de to butikkene hadde han til sammen 16 ekspeditører i sesongen.

Væreieren hadde kongelig løyve til å skjenke og selge brennevin i været.

Bygningsmiljø
Væreierens næringsaktivitet var knyttet til et fåtall bygninger i været: Bestyrerbolig, butikk, salteri, fiskemottak og trandamperier. I tillegg en rekke hjellkonstruksjoner til tørking av fisk og guano. De fleste bygninger og installasjoner som finnes i været i dag, ble oppført i Brandtzægfamiliens eiertid. Væreieren eide kun et fåtall rorbuer.

Andre handlende
I tillegg til væreierens handelsvirksomhet drev kjøpmann Kahn fra Rørvik manufakturhandel i Salteribygningen på Heimværet. Betingelsen var at varesortementet hos Kahn var et annet enn i væreierens utsalg.

På Flatholmen mellom "Telegrafen" og Fiskarheimen hadde urmaker Olsen fra Rørvik utsalg under vinterfisket. Olsen og de andre butikkene i været hadde tidvis konkurranse av tilreisende kramkarer som solgte lær og byttet klokker. "Åttedagers klokker" ble de kalt - de gikk ikke lenger enn det, fordi deler av innmaten var fjernet. Da lureriet ble oppdaget, var kramkaren som oftest borte vekk.

Sesongfiskere

Eierforhold
I den tid da fiskeværet var kron- og kirkegods, eide fiskerne selv rorbuene de bodde i. De stod også for salg av fisken. Det som ikke gikk til eget konsum og til tiende, ble sendt med bygdefarsjektene til Bergen og byttet i korn, mel og andre nødvendige varer som det ikke var mulig å skaffe lokalt.

Med de private væreierne ble den gamle eiendomsretten til rorbuene opprettholdt. Dette avviker fra det systemet vi bl.a. kjenner fra Lofoten, der væreieren eide både grunn og rorbuer, og dermed sto for all utleievirkesomheten i været.

Bilde med fiskere i forgrunnen og guanohjell i bakgrunnen.
Foto: Utlånt av Kystmuseet i NT.

Klippfisk.
Foto: Kolbein Dahle

Hver rorbu som ble satt opp i været var basert på en detaljert kontrakt mellom væreier og rorbueier. Som det framgår av festekontrakten for rorbua til Lerbæk og Lethe, nederst på denne siden, sikrer væreieren sine økonomiske interesser og sin monopolsituasjon på alle måter.

Grunnleie blir ikke innkrevd pr. bu, men pr. fisker. For Lerbæks rorbu ble den samlede grunnleien 60 fisk i året som skulle betales uansett om rorbua ble brukt eller ikke. I tillegg skulle fiskerne betale for den plassen de brukte til å salte og henge fisk. Rorbueieren forpliktet seg videre til ikke å drive fiskeoppkjøp eller noen form for handelsvirksomhet i været.

Fæstecontract

Undertegnde Anton Brandtzægs Enke erkjenner herved at have fæstet Tomt til en Rorbud med tilstrækkelig Sjaa paa Lyngsholmen under mitt Fiskevær Gjeslingerne til Julius Ingebrigtsen Lethe. Erik Olsen Lerbæk, Ole Tronæs og Johannes Olsen Tronæs for 15 – femten Mand saa lenge nogen av disse eier Boden paa Følgende Vilkaar.

I aarlig Grundleie erlegges 4 – fine Skreifisk for hver Mand der logerer i eller ror fiske fra Boden samt 40 – firti – øre for hver stor Hundrede Fisk der saltes eller henges paa land af Bodenes Eiere eller Logerende.

Den Afgift som betales med Fisk erlægges inden hvert Aars 30te Marts og Afgiften for den Salte og Hengte Fisk inden Fisken tages af Landet eller ved Fiskeriets Slutning.

Lader Eierne Boden henstaa ubenyttet, maa inden Juli Maaneds udgang hvert Aar en aarlig Afgift erlegges med 60 – seksti – skreifisk eller samme verdi i Penge efter gangbar Pris paa Været, erlægges ikke denne Afgift i 3 – tre – paa hinanden følgende aar er Fæstet forbudt, og Boden tilhører da Grundeieren som da bliver berettiget eier av Boden.

Til Sikkerhet for den til enhver Tid forfalne Grundleie gives herved Grundeieren første Prioritets Panteret i Boden og han kan i Tilfælde at uetterretlig eller svikaktig Betaling uden hovmaal, Dom eller Execution samt Løsningsret lade boden bortsælge ved Auktion til Dækning av Afgifter med Omkostninger.

Verken Bodeiere medens de logere paa land elelr deres Folk og Logerende maa befatte sig med Innkjøp af Fiskeprodukter, Udsalg af Varer eller modtage Varer paa Oplag, sker dette da har Bodeierne forbrudt sin Ret til Boden som i saa Tilfælde tilfalder Grundeieren som dennes ugjenkaldelige Eiendom.

Bodeierne, deres Folk og Logerende have at iakttage de til god Ordens Opretholdelse under Fiskeriet fastsatte eller fasettende Bestemmelser og ere Bodeierne ansvarlige for sine Folk og Logerende i saa Henseende.

Til ovennevnte Overenskomst saaledes er indgaaet og afsluttet bekræfte vi herved med vore fælles Underskrift.

Appelvær, d. 16de Januar 1878

Anthon Brandtzægs Enke
Julius Ingebrigtsen Lethe
Johannes Olsen Lerbæk

Erik A. Olsen Lerbæk
Ole Tronæs Lerbæk

Eksempel på festekontrakt mellom væreier og rorbueier.
Kilde: "Gjæslingarkivet"

Vinterfiske i Sør-Gjæslingan omkring år 1900. Flatholmen i bakgrunnen. Foto: Utlånt av Kystmuseet i NT.

Den som eide ei rorbu sto fritt til å ta inn hvem han ville, bare han holdt seg til de generelle ordensreglene i været. Som oftest var det slekt og naboer av eieren som bodde sammen. Hver av de innlosjerte betalte ei buleie til eieren. Rundt forrige århundreskifte utgjorde dette ca 4-5 kroner pr. mann. I dårlige sesonger kunne dette beløpet være mer enn nok for enkelte.

Bo- og arbeidsmiljø

Rorbuer fra jernalder og middelalder, som er undersøkt på Vestlandet og i Trøndelag, viser små bygninger, trolig i både stav og laftekonstruksjon med never og torvtak og åpent ildsted midt i burommet. Denne organiseringen av rorbua synes å holde seg helt opp i til 1800-tallet. Funn fra Gjæslingan underbygger dette.

Fra å ha et burom med åpent ildsted og ljore i taket, får en gradvis en overgang til buer av den typen som en kjenner i været fra 18- og 1900 tallet: Halvannen etasjes bygninger med burom nede, og soveplass oppe på loftet. I ene enden av bua var det oftest en skjå der de oppbevarte bruk, matkister og øvrig utstyr som båtlaget hadde med seg.

Rorbuene var sjelden satt opp av nytt virke. I de fleste tilfellene var det tømmerkassen fra gammelstua eller buret hjemme på gården som fikk sin pensjonisttilværelse i fiskeværet. Buene varierte i størrelse fra enkeltbu til storbuer med 3-4 burom.

"Paa grund av den altfor innskrænkede plads kan fiskerne ikke have sine matskrin og lignende inne i beboelsesrummene, ofte heller ikke i fiskersjaaen, De maa du i snefanerne" (Helland 1909).

I burommet åt fiskerne, reparerte garn og egnet liner. Soveplassen var på flatseng i andre etasje. 2-3 personer delte ofte samme seng. 15 til 20 mann tett i tett på et loft – det var neppe duften av Armani after shave som hang under takåsene der i bua. De sanitære forholdene var ofte klanderverdige. Før siste del av 1900-tallet var det ikke vanlig med noe fast avtrede i været. Distriktslege Natvig skriver i 1902 om de uhygeniske forholdene under vinterfisket:

"Disse gjorde derfor sine fornødenheter under rorbodernes pælegrund, i fjæren, tæt ved sine vanninntak, kort sagt, hvor trangen kom paa dem, eller leilighed gaves" (Natvig 1902).

Fiskeværet Sør-Gjæslingan omkring år 1900. Salteriet (foran), Karlholmen og Flatholmen sees i bakgrunnen. Foto: Utlånt av Kystmuseet i NT.

Flatholmen sett fra Nakken omkring år 1900. Vi ser rorbuer foran og væreierboligen og fiskmottaket bakenfor. Bebyggelsen på Heimværet skimtes i bakgrunnen. Foto: Utlånt av Kystmuseet i NT.

Noen ferskvannskilder fantes ikke i selve været før i 1905. Da ble det etablert en rekke såkalte "statsbrønner" på samtlige av de bebodde øyene. Før det, samlet fiskerne vann fra overflatepytter eller smeltet snø som de hentet i nærheten av rorbua. Slik distriktslegen beskriver forholdene, var det vannet neppe ren vare. Med så mange mennesker boende tett innpå hverandre, var smittefaren stor. Natvig påsto at den økte utbredelsen av tuberkolose i tiden rundt forrige århundreskifte i vesentlig grad skyldtes de hygieniske forhold i fiskeværene.

"Som oftest ligger fiskerne og driver udover gulvet helt eller delvis paaklædt og væltede sig i hinandens spyt, der hensynsløst klyses rundt, foruden alskens anden urenslighed der drages opp fra fisket. Slik ligger de tæt sammenstuvet og man forstår bare ikke hvorledes de kommer forbi hinanden. Når man en gang har set 29 fiskere sammenstuvet på et gulv, glemmer man det ikke saa let" (Natvig 1902).

De små sugende skapningene hadde også gode kår på buloftet.

" Det var itj værst med lusa, når hu hadde eti sæ mette så gjekk ho å la sæ i ei skryttj, da va det vær med loppa, ho for å teksa å hoppa heile natta".

Som en konsekvens av distriktslege Natvigs rapport om helsetilstanden i Sør-Gjæslingan, ble det i 1903 opprettet en egen sykestue i været. Under vinterfiske var det både sykesøster og lege til stede. En del av helsepersonalets lønn ble dekket av fiskerne som brukte Gjæslingan som base. Sykestua ble drevet fram til 1961.

De fastboende

Tar vi eierforholdene og næringsvei som utgangspunkt, kan vi si at de fastboende stort sett er: leilendinger; fiskerbønder på bygselbruk eller strandsittere; fiskere uten rettigheter til jord.

Over: Rester av sommerfjøset på Svinstigøya. Flatholmen i bakgrunnen.
Foto: Sigmund Alsaker

Fiskerbøndene - leilendingene

Eierforhold og jordbruk
Den første gang vi hører om fastboende i Sør-Gjæslingan er i 1645. Dette var trolig leilendinger som bygslet grunn av væreieren. Først på midten av 1800-tallet får vi eksakte bygselskontrakter som forteller om fire leilendingsbruk her ute. To på Heimværet, ett på Karlholmen og ett på Flatholmen. Denne bruksstrukturen er uendret fram til i dag. Brukerne hadde kontraktfestet arbeidsplikt hos væreieren. Dette var hovedsakelig knyttet til perioden da vinterfisket foregikk.

- Videre var leilendingene forpliktet til å holde jordveien i forsvarlig god drift og å forbedre den etter evne.
- Han måtte ikke bortføre høy, halm eller gjødsel fra eiendommen.
- Han hadde ikke lov til å sette opp rorbuer på eiendommen.
- Væreieren hadde full rett til å sette opp rorbuer, salterier, handelshus, eller hus som var nødvendig for handels og fiskerbedriften på den bygslete grunnen.
- Leilendingene hadde ikke lov til å drive landhandelsvirksomhet av noe slag, og han hadde heller ikke lov til å salte fisk på land, verken i eller utenfor husene sine.

Under: Bilde av torvuttak på Svinstigøya.
Foto: Sigmund Alsaker

Det var fisket som gav det meste av inntekta. I tillegg hadde de fastboende, etter forholdene, et betydelig dyrehold. I 1865 hadde bruket på Karlholmen 2 kyr, 6 sauer, 1 geit og 1 gris. Det ble dyrket 6/8 tønner rug og 1 tønner poteter.

Tilsvarende dyrehold fantes på de andre tre brukene, og synes å holde seg relativt uendret så lenge brukene var i full drift.

Beite, slått og torvrett
Hvert av de fire bruka hadde rettigheter til åkerland, beite og torvtak på væreierens grunn. Totalt gikk nærmere 30 øyer og holmer inn i bruksarealet til de 4 brukene. De 8 kyrne i øyværet gikk på felles beite. En delingsforretning fra 1913 forteller følgende: " Man fandt da, at de holmer og øer som fortiden benyttes som havnegang for kørene ikke hensigtsmessig kan deles og derfor blir de også at bruke i fællesskap i fremtiden".

Dette gjaldt blant annet Kjerkøya, Kyrøyan, Hollendereholmen og Lyngsnesholmen. På forsommeren ble de satt på Kyrøyan. Kvinnene på hvert av bruka rodde daglig dit for å melke. I sterk vind kunne roturen til Kyrøyan være krevende. Tidlig på høsten da været begynte å bli mer ustadig ble kyrne flyttet over til Kjerkøya. Her ble de melket i en felles fjøs som stod på sørenden av øya. Restene av denne er fremdeles godt synlige.

Ved å avgrense beitebruken for de mest fôrkrevende dyrene til disse øyene, kunne en sikre Heimværet, Karlholmen og Flatholmen som slåtteområder. De andre øyene i været ble nummerert 1-4, og fordelingen mellom brukene ble foretatt ut fra loddtrekning. Sauene gikk vår og sommer på de mindre øyene i været. Her kan nevnes Sauøya, Oterholmen og Dragkjeiløya.

Slåttearealet på disse tre hovedøyene var fordelt jevnlig mellom de fire brukene. De to brukene på Heimværet delte arealet fra Kråa og til sørspissen av øya. Bruk 3 hadde Karlholmen samt arealet fra Kråa på Heimværet og hele Øksenhylla. Det 4. bruket disponerte Flatholmen, Velfjordnakken og Langøyene. I tillegg hadde de 4 brukene slåtterett helt øst, på Allgarden mellom Gjæslingan og Jøa. Slåtten på denne øya foregikk på fellesdugnad. Alt høyet ble samlet og fordelt på 4 like parter. Hver bruker fraktet sin del hjem til Sør-Gjæslingan hvor det ble tørket. Det fortelles at hvert gresstrå ble slått. Der de ikke klarte å slå med stuttorven gikk ungene etter og skar gresset med tollekniven.

Retten til å stikke brenntorv i Sør-Gjæslingan var forbeholdt de fire leilendingsbrukene. Den samme delingsforretningen fra 1913 presiserer at torvlandet fortsatt skulle være felleseie. I Væreierboka for Gjæslingan finner vi en udatert anmodning om bruken av torv:

"Leilendingene har lov til at ta brændtorv til eget bruk. Ved torvstikking maa det tas hensyn til fuld utnyttelkse av myren og der maa ikke gjensettes stykker som blir ødelagt".

På Svinstien finner en i dag rester etter betydelige torvuttak. Spor etter uttak finnes også på Kjerkøya, Kyrøya og Draugkjeila.

Egg, dun og laks
Egg og dun har gjennom hele historien vært viktige ressurser for kystbefolkningen. Sør-Gjæslingan ble formelt fredet som egg- og dunvær i 1875,

men allerede i 1855 finnes en kontraktfestet avtale mellom væreier og leilendinger om innsamling og fordeling av egg og dun.

Mellom 1.april og 15.august var det forbudt å løsne skudd uten væreierens tillatelse. I dette tidsrommet måtte katter eller andre dyr som kunne skremme ærfuglen stenges inne. To av de såkalte katthuset finnes fremdeles på Heimværet.

Etter innsamlingen, der de fire brukene og væreieren deltok, ble resultatet fordelt med en halvpart på væreieren og den andre halvpart til lik fordeling mellom oppsitterne. Helland nevner i 1909 at det rundt 1900 ble samlet inn totalt 30 kilo dun i Vikna. For Sør-Gjæslingan finnes det ingen tall.

I tillegg var det knyttet lakserett til øyværet. Det var bare de fire leilendingsbrukene som hadde rett til denne herligheten. I 1931 fikk en i stand en overenskomst og fordelingen av laksevaldene som var knyttet til øyværet: 16 laksevald, 4 val for hvert bruk som suksessivt skiftet fra skiftet hvert år. Sesongen 2002 var den første i historien der ingen av laksevaldene var i bruk.

Bygningsmiljø

Av de 4 leilendingsbrukene er det bruk 2 på Heimværet som er mest intakt; med stuebygning, fjøs, to naust og ei rorbu. I tillegg er det funnet fundament til et sommerfjøs på Heimværshaugen, samt et sauefjøs like bak låven.

Bilder av Heimværet fra ca. 1900, muntlig materiale og skriftsprotokoller fra 17- og 1800-tallet, antyder at det tidligere var et langt større antall bygninger på hvert av brukene. I utskiftningsdokumenter fra 1756 finner vi følgende beskrivelse som med stor sannsynlighet knytter seg til et av brukene på Heimværet.

Sauehold på Heimværet.
Foto: Mike Jones
Under: Ea (Ærfugl) på reir.
Foto: Hilde A. Tokle

1 stue med loft og vinduer
1 gammel stue med stenovn (grue)
1 gammel bod
½ stabbur
½ låve med treskerom
1 fjøs
1 hølade (høyløe)
1 skjå
1 torvhus
1 ristenøst med torvtak
1 sjøbod.

Det store antallet bygninger for forskjellige formål viser at virksomheten på brukene var ganske nyansert. Låve med treskerom viser at det må ha vært dyrket korn på stedet. Dette bekreftes også av andre dokument fra øyværet.

Leilendingsanlegg på Karlholmen. F.v: Fjøs, bolig og Skogmobua. Foto: Kolbein Dahle 1978

17.mai-feiring i Sør-Gjæslingan i 1936. I bakgrunnen sees flere rorbuer på Sørenskjæret.
Foto: Utlånt av Helga Olsen.

T.h: Tabell med oversikt over antall fastboende i Sør-Gjæslingan valgkrets mellom 1950 og 1978 (etter Olav B.Fjær 1979).

Fiskerne - strandsitterne

Fra århunderskiftet 18-1900 og utover, kom det flere nye fastboende Sør-Gjæslingan. Flere av dem kjøpte rorbuer som de ominnredet og bosatte seg i. Det var folk som drev fiske på heltid, og de levde under langt mer usikre kår en leilendingene som hadde jordbruket å støtte seg til.

Strandsitterne hadde ingen rettigheter til jord, beite, slått og brensel i Sør-Gjæslingan. Gris, noen få sauer og høner var stort sett de husdyra som denne gruppen hadde.

Felles for alle oppsitterne i Sør-Gjæslingan var at de hadde tillatelse fra væreier til å innlosjere fiskere i husene sine under fiskesesongen. I en av rorbuene som ble kjøpt og brukt som helårshus av en familie på 1920-tallet, bodde det en familie på to voksne og seks barn. I tillegg 3-4 båtlag med fire fem mann i hvert lag. (Leon Hansen 1986)

Flere bygninger, utstyr m.m. blåste på sjøen i uvær i 1972.
Bildet viser den havarerte julegrisen til Oddbjørn Forås.
Foto: Morten Hansen

Fram mot 1950 økte antallet fastboende.

år	1950	1960	1970	1978
antall	113	101	82	10

Fra fiskevær til fritidsvær

Svart hav, gjeld og fandenskap, nu drar vi til Lofoten...

Denne fortvilelsens inskripsjon er datert 1932 og står på ei rorbudør på Heimværet – dette er året etter at vanvittige mengder skrei ble landet i Gjæslingan. Innskriften forteller hvor prisgitt fiskerbefolkningen var naturens luner. Variasjoner i innsigene har det alltid vært gjennom historien. Svingningene mellom gode og dårlige perioder ga naturlig nok markerte utslag i antallet fiskere som søkte til fiskeværet. I svartår bare noen få hundre, i storåra nær 5000.

Perioder med rikt fiske innvirket også på bebyggelsen i fiskeværet. Tusenvis av tilreisende krevde mange overnattingssteder.

I væreierboka for Sør-Gjæslingan finner en alle festekontraktene fra 1855 til 1935. I denne perioden ble det satt opp 99 rorbuer i været. Byggeaktiviteten sammenfaller nøye med år det var store skreiinnsig. I 10-års perioden 1870-1880 var det gode år for Gjæslingan og det ble i disse årene satt opp 18 rorbuer. I de påfølgende 20 år var fisket dårlig og kun ei bu er oppført i denne perioden.

Rundt århundreskiftet tok fisket seg kraftig opp igjen. En kunne fiske opptil 2 millioner skrei i løpet av en sesong med et utbytte på over 1 million kroner. Det gode fisket holdt seg fram til 1914, men avtok så en del. Mellom 1908 og 1913 var det om lag 4000 fiskere i Sør-Gjæslingan hvert år. Byggeaktiviteten var betydelig helt fram til 1919: totalt 43 rorbuer. I tillegg ble det oppført bygg i regi av Væreieren og bygg som hadde en offentlig funksjon som for eksempel telegrafen som ble oppført i 1914.

Rorbubyggingen i 1920 årene var moderat med gjennomsnittlig ei hvert år. I tillegg ble det fram til 1932 skrevet 5 bygselskontrakter på bolighus. 3 av disse var tidligere rorbuer som ble omgjort til bolighus.

1931 var det siste storåret i Gjæslingan med nær 4000 fiskere. Fra og med 1932 avtok skrei innsiget markert ved Gjæslingan. Nedgangen i fisket medførte bl.a. at det nesten ikke ble oppført noen

rorbuer. Andre årsaker var at det allerede sto et stort antall rorbuer i været, i tillegg til at flere og flere fiskere nå eide dekksbåter som gjorde det mulig å overnatte om bord i eget fartøy.

Den siste boligbyggingen i Sør-Gjæslingan foregikk under andre verdenskrig. De fire bolighusa som da ble satt opp representerer den "nyeste" boligmassen i fiskeværet.

Fra og med 2. verdenskrig og fram 1970 var skreifisket ved Gjæslingan gjennomgående dårlig, og inspirerte ingen "utenforstående" til å verken bygge rorbuer eller bosette seg i Sør-Gjæslingan. (Fjær 1978). 1971 sesongen var god, men påfølgende år fram til væreierens konkurs i 1978 var gjennomgående dårlige.

En del av bygningsmassen er modernisert etter krigen, men en del har også forsvunnet. Mange rorbuer er fjernet, som et resultat av at de etter hvert mistet sin funksjon. Av mer enn 100 rorbuer som sto i Sør-Gjæslingan i mellomkrigsttida, er det i dag bare 20 igjen.

Fraflyttingsprosessen

I 1962 begynte en ny tidsregning i Sør-Gjæslingan. Øyværet fikk elektrisk strøm med kabel fra fastlandet. Haldis Hansen overrekker linjemontørene fra Nord-Trøndelag E-verk en vakker bukett plastblomster som takk for at øyværet omsider var koblet til lysnettet.

Strømkabelen på 14 kilometer fra Bergsnov til Sør-Gjæslingan var en betydelig investering den gang. Dette ble gjort fordi en vurderte fiskeværet som et livskraftig samfunn – optimisme rådde både i kommune og blant de fastboende.

Sør-Gjæslingan hadde fram til nå holdt tritt med samfunnsutviklingen forøvrig. Været hadde funksjoner og moderne installasjoner som post, butikk, skole, fiskemottak, elektrisk kraft, telefon, regelmessig ruteforbindelse og dessuten gode fiskefelt i umiddelbar nærhet.

10 år senere er denne optimismen vendt til det motsatte - lokalsamfunnet begynte å slå sprekker.

I likhet med mange andre øysamfunn langs kysten, talte Sør-Gjæslingans geografiske beliggenhet mindre og mindre for stedet etter hvert som sentraliseringstendensene økte ellers i samfunnet. Spesielt slo dette sterkt ut da de omliggende øyene ble avfolket.

Foruten geografisk beliggenhet som ingen er herre over, var det en rekke andre faktorer som var medvirkende til fraflyttingen:

Eiendomsforhold
Sør-Gjæslingan fikk ny væreier i 1969. Nedgangen i folketallet hadde til da vært forbausende lite. Vikna kommune var svært interessert i at fiskemottaket fortsatt skulle drives. Kommunen stilte derfor økonomiske garantier, samt at kjøperen fikk støtte fra Distriktenes Utbyggingsfond. Dessuten fikk den nye væreieren store summer i form av tilskudd og lån fra Utbyggingsfondet til modernisering av fiskemottaket (Olsvik 1978).

Til tross for modernisering og forbedring kom de første søknadene om fraflytting like etter 1970. Forholdet mellom den nye væreieren og en del av de fastboende utviklet seg raskt i negativ retning.

Salteribygningen på Heimværet var sterkt preget av forfall da Kystmuseet i Nord-Trøndelag Woxengs Samlinger overtok bygningen etter at den siste væreieren i Sør-Gjæslingan gikk konkurs i 1978.

I 1962 begynte en ny tidregning i Sør-Gjæslingan. Øyværet fikk elektrisk strøm med kabel fra fastlandet. 10 år senere er opptimismen vendttil det motsatte. I likhet med menage andre øysamfunn langs kysten talte den geografiske beliggenheten mindre og mindre for stedet etter hvert som sentraliserings-tendensen økte ellers i samfunnet
Foto: Kolbein Dahle 1977.

Den siste væreieren gikk konkurs i 1978. Omtrent samtidig stenger butikken og skolen og fraflyttingen aksellererer. Grunnlaget for fast bosetting forsvinner.
Under: Kystlån og sjøbu på Hylla.
Foto: Kolbein Dahle 1977.

Grunnen var at han etter overtakelsen foretok en betydelig innskjerping av de forpliktelser om pliktarbeid som lå i bygselskontraktene. En "gjennoppliving" av de gamle husmannskontraktene skapte sterke reaksjoner. Forsøk på å få kjøpt festetomtene førte heller ikke fram. Eiendomsforholdene i fiskeværet kom derfor til å påvirke fraflytingsprosessen ganske vesentlig.

Svigninger i fisket
Sør-Gjæslingan har til alle tider opplevd store svingninger i skreifisket, men dårlige sesonger kan komme i spesielt ugunstige perioder. Således var 1972 og 1973 elendige skreiår, og fiskemottaket gikk med store underskudd. Dette forholdet var heller ikke med på å stabilisere bosetningen i fiskeværet.

Ved et veiskille
Først på 70-tallet kom de første søknadene om fraflytting. Vikna kommune var negativ til å behandle disse. Først i 1975, da væreieren også kom med søknad, ble søknadene innvilget. I de påfølgende to årene oppløses hele Gjæsling-samfunnet.

Etter hvert som folket flyttet, falt grunnlaget for servicefunksjoner bort. Skolen ble nedlagt etter å ha hatt kun en elev i skoleåret 1976/77. Året etter stenger butikken. Samme året går fiskemottaket konkurs. I august 1979 nedlegger Namsos trafikkselskap den faste båtruta i Sør-Gjæslingan. Igjen sitter det 2 oppsittere som i det lengste nekter å akseptere at slaget var tapt.

Været sto nå ved et viktig veiskille. En mer enn 1000 år lang værhistorie i Sør-Gjæslingan var til ende. Et meged viktig dokument over midt-norsk fiskerihistorie sto i fare for å forsvinne. Mange bygninger sto nå helt tomme, mens andre ble fritidsboliger som ble brukt bare deler av året. Hva skulle skje med Sør-Gjæslingan videre?

Fra Hylla. Til venstre i bildet står Hyllabua før den ble restaurert av Kystmuseet Woxengs Samlinger.
Foto: K. Dahle 1977

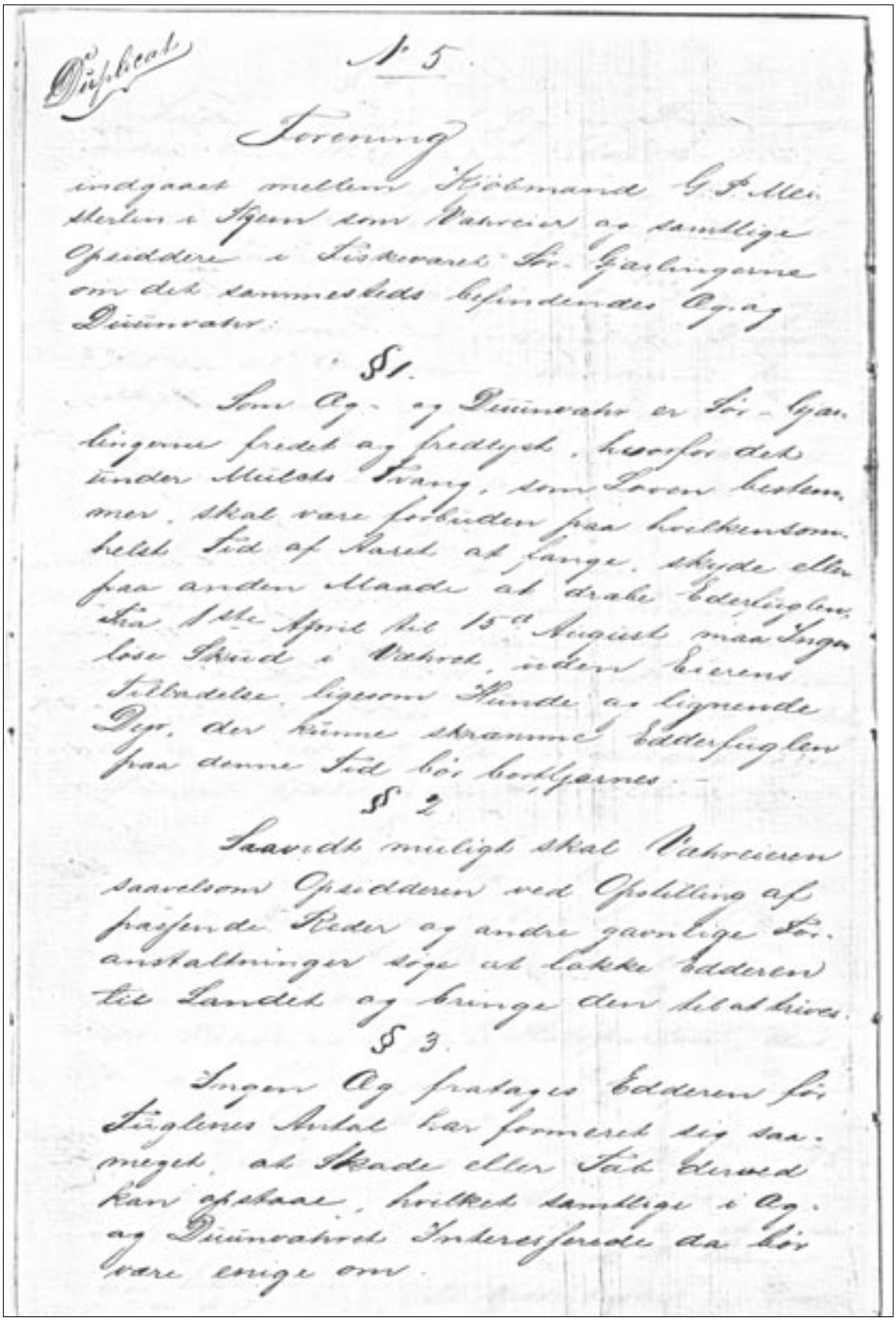

Dispacat

№ 5.

Forening

indgaaet mellem Kjøbmand G. F. Meisterlin i Skjern som Vaereier og samtlige Opsidderne i Lisbjerget for Gaalingerne om det sammesteds befindende Ag- og Dunvaer.

§ 1.

Som Ag- og Dunvaer er for Gaalingerne fredet og fredlyst, hvorfor det under Mulets Straf, som Loven bestemmer, skal vare forbuden paa hvilkensomhelst Tid af Aaret at fange, skyde eller paa anden Maade at drabe Ederfuglen fra 1ste April til 15de August maa Ingen løse Skud i Vaehret, uden Eierens Tilladelse, ligesom Hunde og lignende Dyr, der kunne skramme Ederfuglen paa denne Tid bør bortgjernes.

§ 2.

Saavidt muligt skal Vaereieren saavelsom Opsidderne ved Opstilling af passende Reder og andre gavnlige Foranstaltninger søge at lokke Ederen til Landet og bringe den til at hives.

§ 3.

Ingen Ag fratages Ederen for Ynglenes Antal har formeret sig saa meget, at Skade eller Tab derved kan opstaae, hvilket samtlige i Ag- og Dunvaeret Interesserede da bør være enige om.

Uttdrag fra avtale mellom væreier Meisterlin og alle oppsitterne i fiskeværet om egg og dun fra 1885.

VERNEHISTORIE

Kulturminnevern i Sør-Gjæslingan

Vernemyndighetene var tidlig svært bevisst den kulturhistoriske verdien som fiskeværet Sør-Gjæslingans representerte.

1977 – begynnelsen på ei lang vernehistorie

Det var Jens Lie-Gjeseth som tok initiativet til vernetiltak på Sør-Gjæslingan. Han var førtidspensjonert fra forsvaret og hadde flyttet tilbake til Vikna og blitt museumsbestyrer på deltid på Woxengs Samlinger. Der var han fra 1975 til han døde i 1978. Han var bl.a. også formann i Kulturvernutvalget, et underutvalg av Fylkeskulturstyret, opprettet med den nye fylkeskommunen i 1976. Han gikk til disse oppgavene med stort pågangsmot og engasjement, og ei av de sakene som engasjerte ham var bevaring av fiskeværet i Sør-Gjæslingan. Han var ikke i tvil om at det var Sør-Gjæslingan som var det riktige fiskeværet å prioritere for framtidig vern. Han kalte Sør-Gjeslingan for kystens Røros,

Jens Lie-Gjeseth på veg til Sør-Gjæslingan 1978 Foto: Kolbein Dahle

og mente at Røros er like særprega for bergverkskulturen som Sør-Gjeslingan er særegen for kysten.

Han ville gjerne få den nye fylkeskonservatoren, Kolbein Dahle, ut dit så snart som mulig. Den 14. september lyktes det ikke, sør-vesten satte en stopper for det. Den 11. oktober var været bedre og den første befaringa kunne gjennomføres. Museets plan var å etablere seg i været ved å overta skolebygningen.
Etter befaringa uttalte fylkeskonservatoren: "Vi kan ikkje la ein slik framtidsressurs forfalle" "Det er snarere et spørsmål om vi har råd til å la det forfalle enn om vi har råd til å verne det!"

På denne tida var det Petter Kjølleberg A/S som eide været. Han hadde kjøpt det av Brandtzægfamilien i 1969 mens han var lærer der.

Det ble tatt initiativ til et møte om vernesak 16. desember 1977. Fra fylkeskommunen møtte leder i Fylkeskulturstyret, Wenche Frogn Sellæg og fylkeskonservator Kolbein Dahle. Det ble redegjort for hvordan en verneplan kunne lages, fortrinnsvis som en reguleringsplan med spesialområde for vern. Det ble også diskutert hvordan en slik plan kunne bli begrensende for væreierens virksomhet, og om planen kom til å skape problemer for huseierne. Konklusjonen var at det burde arbeides videre med en slik plan. I den forbindelsen ble det valgt et kontaktutvalg for planarbeidet. Dette utvalget besto av væreieren, en representant for Vikna kommune, Jens Lie-Gjeseth og to fra beboerne. Hans B. Hansen og Harald Nygård ble valgt til å representere gjæsling-folket.

Det ble ny tur til Sør-Gjæslingan den siste mars i 1978. Denne gangen ble det tid til å se etter kirketuft og åkerspor. Det var dessuten midt i fiskesesongen. Jens fortalte om de store fiskeårene i Gjæslingan tidlig på 1930-tallet da han som ungdom var butikkgutt for Brandtzæg i sesongen. Han var dermed en god tradisjonsbærer av ei tid med en helt annen aktivitet der. Han hadde satt seg inn i mange av historiene om folk og virksomhet i Gjæslingan og var særlig opptatt av Sjø-Sara.

Væreieren konkurs
Det var ny befaring i Sør-Gjæslingan i august, denne gangen sammen med fylkesreguleringsarkitekten Magnus Heide Westerberg og forfatteren Kine Aune. Turen kom i stand som en del av samarbeidet mellom avdelingene i fylkeskommunen om verneplanen, men også fordi væreieren hadde gått konkurs – med de utfordringene som fulgte av det. Konkursen skyldtes at mye av fisken hadde såkalt "Afrikakvalitet", og etter en konflikt i

Nordtrönderen ÅRGANG 94 | NAMDALEN ÅRGANG 89 | Namdalens Folkeblad ÅRGANG 81

13.10.77.

Fylkeskonservatoren om Sør-Gjeslingan:

Vi kan ikkje la ein slik framtidsressurs forfalle

Tirsdag vart det endeleg muleg for fylkeskonservator Kolbein Dahle og styrar ved Woxeng sømlinger i Rørvik Jens Lie Gjesseth å komme ut til Sør-Gjeslingan. Grunnen til at det no hasta så med denne turen, er at fylkeskonservatoren skal sende opplysningar om tilhøva på fiskeværet til Institutt for arkitekturhistorie ved NTH i Trondheim. Her skal desse opplysningane brukas til førebuing av dei undersøkingane som skal gjerast.

– Eg er glad for at vi no fekk i stand denne turen, og også glad for at husa er så godt halde ved like som dei synte seg å vere. Dermed vil det ikkje i så stor grad blir naudsynt med øyeblikkeleg reparasjonar når verneplanen for Sør-Gjeslingan blir sett i verk. I staden vil det hovudsakleg å følgje med slik at det ikkje oppstår skader som ikkje blir utbetra, og at reparasjonane ikkje øydelegg miljøet på fiskeværet.

– Ein kan dele opp den framtidige verneplanen i tre punkt. For det første representerer husa her ute ein så viktig framtidsressurs at samfunnet rett og slett ikkje har råd til å la dei forfalle. Sjølv om fiskeværet no vert fråflytta, skal ein på ingen måte sjå bort fra at det seinare kan komme til nytte igjen, også da med fast busetting.

HUNDREÅRS VERKSEMD

– Dessutan er det viktig å ta vare på dei gamle husa som held på å forfell. Desse gjenspeglar hundreårs verksemd ute i havet, det er eit gamalt miljø som bør vernast. Til sist blir det å samordne brukarinteressene slik at været kan brukas på fornuftig vis, truleg ein kombinasjon av fiske og turisme. Det betyr at dei som no bur eller har eigedom her, også ved eit vern skal få nytte eigedomane sine.

TURISMEN

– Vi skal her vere merksam på den faren turismen kan representere, men ein plan som viser korleis vi ønsker staden, vil medverke til å hindre ei negativ utvikling, seier Dahle. Turisme er imidlertid ikkje til å kome utanom, ein verneplan vert sett i verk nett for at folk skal få sjå og oppleve eit fiskevær.

– Lie Gjesset, du har tidlegare kalla Sør-Gjeslingan for kystens Røros, kva legg du i det?

– Det eg vil seie med dette, er at like særprega Røros er for bergverksdrifta, er Sør-Gjeslingan særeigen for kysten. Det er ei utvikling gjennom 800 år som har ført til dette været, det hadde ein særeigen fiskeværkultur heilt til motoren tok over på fiskebåtane og for ein stor grad gjorde fiskeværa overflødige. Den sterke stillinga Gjeslingan hadde som fiskevær, gjer at det ikkje berre er eit strok, men eit omgrep i kystfolket sitt medvit.

KYSTKULTUR

– Forøvrig vil eg peike på at store offentlege midlar har

Faksimile fra NA 13. oktober 1977

Nigeria ble væreieren sittende igjen med et stort lager av fisk som han ikke fikk solgt. Tapet ble for stort å bære, og konkursen ble et faktum sommeren 1978.

I 1977-78 var det mye fisk på hjell i Sør-Gjæslingan. Men en konflikt i Nigeria førte til at eksporten dit falt ut, og fordi mye av fisken her hadde "Afrika-kvallitet" gikk det galt for væreieren.
Foto: Kolbein Dahle

Kommunen som ny grunneier

17. august 1978 kom samarbeidsutvalget for verneplan for Sør-Gjæslingan med en anmodning til formannskapet i Vikna kommune, om at kommunen måtte engasjere seg i kjøp av eiendommen fra firma Petter Kjølleberg AS. Brevet var undertegnet av Hans B. Hansen, Harald Nygård og Jens Lie-Gjeseth. Begrunnelsen for henvendelsen var den verneverdien været hadde. Det ble vist til at denne verneplanen også måtte ses i direkte sammenheng med arbeidet med henblikk på å skape et kystmuseum i Rørvik.

I slutten av oktober forelå tilbud til kommunen om å kjøpe været for kr. 1.160.000 og å få leie

I enkelte tilfeller hadde forfallet kommet for langt da arbeidet med kulturmiljøfredningen startet. Dette fjøset på Heimværet er revet. Foto: Hilde A. Tokle

det inntil saka var avklart. Kjøpesummen var for høy for kommunen, det ble nødvendig både med forhandlinger om prisen og med et spleiselag for å finansiere det.

Etter forhandlingene kom prisen ned i kr. 750.000. Av dette dekket Miljøverndepartementet kr. 250.000 ved å kjøpe de ubebodde øyene. Nord-Trøndelag fylkeskommune bidro med kr. 75.000 som tilskudd til Woxengs Samlinger til kjøp av de bygningene som ikke var aktuelle for fortsatt drift av været. Dette var rorbuer, ekspedisjonsskuret på Flatholmen, trandamperi, Petterbua og Hyllabua. Resten ble kjøpt og finansiert av Vikna kommune. I løpet av våren 1979 var finansieringa i orden.

Saken kom opp i formannskap og kommunestyre i juli 1979, og i møteboka for Vikna formannskap heter det i saksutredningen og innstillingen at:

"Bakgrunnen for kommunens engasjement i denne saken kan sammenfattes under følgende tre hovedpunkter:

- *vern og bevaring av bygninger,*
- *turisme (ved) utleie av rorbuene,*
- *fiskenæring (ved)… å sikre seg disposisjonsretten over fiskemottaket og leie dette ut til en bedrift med tilknytning til kommunen".*

Kommunestyret ber om at det blir utarbeidet en verneplan for hele fiskeværet og at dette skjer gjennom Woxengs samlinger med bistand fra bl.a. fylkeskonservatoren."

Samme høsten var det bevilget kr. 10.000 til vedlikehold av bygningene. Henry Nygård, som fortsatt bodde fast der ute, ble engasjert til å utføre arbeidene.

Den 31. august startet NKKM-møtet i Stavanger. Denne ettermiddagen ble Jens Lie-Gjeseth syk. Han døde et par dager seinere i Stavanger og ble begravd 14. september. Dødsfallet kom midt oppe i den mest dramatiske tida for vernearbeidet på Sør-Gjæslingan. Det var ingen enkel situasjon for styreformann i museet, Frank Olsvik som overtok ledelsen av museet frem Olav Aaraas ble ansatt som ny styrer.

1980-årene – praktisk vern

Det skjedde ikke særlig mye med verneplanen de første årene, men derimot skjedde det en del med det praktiske vernet. Gjennom hele 1980-tallet ble det i standsatt, restaurert og vedlikeholdt.

Både for kommunen og museet var målet vern gjennom bruk. I tillegg var det en forholdsvis ny tanke å ta vare på bygningsmiljøene i sitt rette element, i stedet for å flytte bygningene til bygdetun og friluftsmuseer. Målet var at bygningene skulle få en form for bruk som var nær opp til det de opprinnelig ble brukt til. Rorbuene for eksempel, ble fortsatt brukt til overnatting. Ikke av fiskere, men av turister og skoleelever om sommeren

Tønder-Posten 8.11.77. Ark.: Vikna kom

Møte med de berørte parter

Sør-Gjæslingan forsøkes bevart som bygningsmiljø

Bebyggelsen på Sør-Gjæslingan i Vikna er etter mange mening verneverdig, og kulturmyndighetene i fylket arbeider nå for å få til en verneplan som kan sikre bevarelsen av dette særpregede miljøet. Etter initiativ fra kulturvernnemnda ble saken nylig tatt opp i fylkeskulturstyret, som ba om at det innkaller til møte mellom de interesserte parter med sikte på å klarlegge mulighetene for en verneplan. «Interesserte» vil i denne sammenhengen bety bl.a. værsteren, grunneiere forøvrig, kommunen, fiskernes organisasjoner, Woxengs samlinger og fylkeskonservatoren.

– Foreløbig er det uklart hva slags vernestatus det kan komme på tale å gi Sør-Gjæslingan. Jeg synes det er naturlig at alle interesserte parter kan være med og diskutere det, sier fylkeskonservator Kolbein Dahle. Men det er flere tenkelige alternativer i slike tilfeller, fra full fredning av alle bygninger på den ene side til liberale tiltak som reguleringsplan etter bygningsloven.

Hele området er privateid, og en verneplan forutsetter på ingen måte at det behøver å skje noen endring i eiendomsforholdene. Gjennom samarbeid mellom grunneierne og det offentlige kan vernetanken realiseres likevel.

Sør-Gjæslingan er som kjent erklært fraflytningsområde og er retningslinjer for vedlikehold, med sikte på at bygningene ikke skal forandre form eller karakter. Endel av dem som har flyttet fra Sør-Gjæslingan vil bruke sine tidligere boliger som fritidshus. Dette kan lett skaje behov for et annet slags vedlikehold enn det som ville ha vært naturlig hvis de fortsatt bodde der. Her er det nødvendig å fi vinse normer snarest mulig. Dahle mener for xin del at bygningene så langt som mulig må bevares slik de stikr nå. "Vindusformer, kledning og farger må være som nå.

DELER AV ET HELE

Noen bygninger på Sør-Gjæslingen har ifølge Dahle stor verneverdi i seg selv. Men de fleste er verneverdige bare som en del av miljøet. Dette miljøet tikler forøvrig ikke at vesentlig flere hus blir borte. En verneplan må derfor ikke vente for lenge.

– Et formål med vern av bygningsmiljøer er selvsagt at slike miljøer har kulturhistorisk verdi. Men Sør-Gjæslingan er også et eksempel på at kulturvern også er å ta vare på fysiske verdier. Bygningsmassen der ute representerer en materiell ressurs fremholder Dahle.

Han peker på at vern av bygningsmasser meget vel kan forenes med et pulserende samfunnsliv og en økning av den faste bosetting i forhold til i dag. Bent praktisk

Gjeslingan må ikkje forfalle

– Husa her ute hå Sør-Gjeslingan representerer ein så viktig framtidsressurs at vi ikkje har råd til å la dei forfalle. Sjøl om fiskeværet no vert fråflytta, skal vi på ingen måte sjå bort frå at dei seinare kan fome til nytte igjen, kanskje og med fast busetting.

Dette sa fylkeskonservator Kolbein Dahle ved eit besøk på Sør-Gjeslingan tirsdag.

Institutt for Arkitekturhistorie ved NTH har meldt seg som interesserte til å bruke verneplanen for Sør-Gjeslingan som eit øvingsprosjekt.

Studentane skal sjå på vedlikehalds-situasjonen, kome med kostnadsoverslag og utføre ei arkitektonisk oppteikning. Arkeologiske og historiske undersøkingar vil også bli gjort.

Intervju med folk som bur eller har budd på fiskeværet går også inn som ein del av arbeidet til NTH-studentane. Prosjektet startar i slutten av februar.

– SISTE SIDE –

6 Adresseavisa 13.10.1977 BYGD

Miljøet på Sør-Gjæslingan kan lett sikres for fremtiden

Meget bra vedlikehold på husene, sier fylkeskonservatoren

Gamle avisutklipp fra:
Adresseavisa, Trønderavisa og Namdal Arbeiderblad.

Helgestua.
Eksempel på konverteringa fra rorbu til museumshus etter rådende antikvariske prinsipper på 1980-tallet.
Foto: K. Dahle

Fra Vikna kommunes side, var det et klart ønske om å opprettholde driften av fiskemottaket på Flatholmen. En bedrift fra Rørvik drev fiskebruket i vintersesongen fram til 1987. De tidligere fastboende fortsatte å bruke Gjæslingan som base for fiske.

Et tiår med usikkerhet og dårlig økonomi hadde satt sitt preg på både bygningsmassen og infrastrukturen i været. Både private og offentlig eide bygg var preget av stort forfall. Bygningsmassen som tilhørte væreieren, samt en del offentlige bygg som var eid av kommunen, ble gradvis overført til Kystmuseet i Nord-Trøndelag Woxengs samlinger. Museet fikk også Fiskarheimen i gave fra Den Indre Sjømannsmisjon.

Museet har fra overtakelsen i 1979 til 2002 gjennomført betydelige restaurerings og skjøtselsarbeid på de 22 bygningene som nå er i offentlig eie. Restaureringsarbeidet ble de første 15 årene hovedsakelig finansiert gjennom ulike offentlige sysselsettingstiltak. Samtidig har også eierne av de private husene gjort en omfattende restaureringsjobb på sine hus. Etter hvert som bygningen ble satt i stand, åpnet det seg nye muligheter for Sør-Gjæslingan.

En ny næring tar form
Utleie og turistvirksomhet blir etter hvert et viktig ledd i formidlingen av fiskerihistorien som knytter seg til Sør-Gjæslingan. Aktiviteten har også et klart økonomisk aspekt, og er med på å delfinansierte det årlige vedlikeholdet av den bygningsmassen som eies og forvaltes av museet.

Turister og andre tilreisende tiltrekkes av det spesielle kulturmiljøet som finnes her ute, og i sommersesongen kan antall besøkende komme opp i 4-5000 mennesker.

De nye brukergruppene og den nye bruksperioden gir imidlertid nye utfordringer med hensyn til den framtidige bruken og driften av Sør-Gjæslingan.

1990-årene – reguleringsplan og kulturmiljø

Først etter 1990 kom det fortgang i arbeidet med en reguleringsplan for Sør-Gjæslingan. Dette var den verneformen som var mest hensiktsmessig med det lovgrunnlaget som fantes da. Kulturminneloven var ikke interessant fordi den kun ga mulighet til å frede enkeltbygninger og ikke hele miljøer.

Ved lovendring 3. juli i 1992 fikk imidlertid kulturminneloven en hjemmel til å frede et område – et kulturmiljø - på bakgrunn av dets egenverdi. Fokus ble nå lagt på området som helhet og de ulike delene som det var sammensatt av.

"Et kulturmiljø kan fredes av Kongen for å bevare områdets kulturhistoriske verdi. I fredningsvedtak etter første ledd kan Kongen forby eller på annen måte regulere enhver virksomhet og ferdsel i fredningsområdet som er egnet til å motvirke formålet med fredningen. Det samme gjelder fradeling eller bortfeste av grunn til virksomhet som nevnt i første punktum.

Departementet kan i særlige tilfelle gjøre unntak fra vedtak om fredning og fredningsbestemmelser for tiltak som ikke medfører vesentlige inngrep i det freda området." (§20 i kulturminneloven)

Sør-Gjæslingan blir et populert feriested utover på 1980-tallet.
Foto: Hilde A. Tokle

Skotter på cruise 2002. Turistene er mange og bygninger og landskap består, men fiskhjellene mangler fisk.
Foto:
Pia M. Gravbrøt. og Hilde A. Tokle

Med bakgrunn i "Handlingsplan for kulturminneforvaltning" fra Miljøverndepartementet i 1992 og den nye § 20 om kulturmiljøfredning, fikk Nord-Trøndelag et prøveprosjekt med fylkesvis verneplan for kulturmiljø i perioden 1993-1995. Målet var å finne fram til mulige fredningsverdige kulturmiljø i fylket.

I samråd med Vikna kommune ble det tidlig klart at Sør-Gjæslingan hadde de kvalitetene som et fredningsverdig kulturmiljø må ha, og at § 20 var en hjemmel som kunne passe her.

Forsiden på Verneplan for kulturmiljø. *Dette var et prøveprosjekt som Nord-Trøndelag fylkeskommune fikk etter at den nye §20 om kulturmiljø kom i 1992.*

I 1996 ble det startet opp med kulturmiljøfredning for Sør-Gjæslingan. Samme år ble et forslag til kulturmiljøforskrift sendt ut på høring. Deretter stoppet arbeidet opp fra fylkeskommunens side, og slik ble saken liggende i noen år.

I 2001 kom det forespørsel fra Vikna kommune og Kystmuseet i Nord-Trøndelag Woxengs samlinger om å ta opp igjen arbeidet. Fylkeskommunen tok da initiativ til å sette ned ei gruppe som skulle jobbe fram et forslag til fredning. I denne gruppa satt teknisk sjef Jan Sakshaug fra Vikna kommune, Sigmund Alsaker fra Kystmuseet, Rolf Sørensen, Harald Nygård og Lars Halvar Nilssen som representanter for private huseiere og fiskeri med vara, Asbjørn Tingstad fra Fylkesmannens miljøvernavdeling og prosjektansvarlig Ragnhild Kvalø og prosjektleder Hilde A. Tokle fra Nord- Trøndelag fylkeskommune. I prosessen var også Riksantivaren v/jurister og rådgivere behjelpelige.

Resultatet av arbeidet ble et forslag til kulturmiljøforskrift for Sør-Gjæslingan kulturmiljø. Forslaget var ute til lokal høring fra desember 2002 til juni 2003. I mars og april 2004 ble saken behandlet i teknisk styre, formannskap og kommunestyre i Vikna kommune. Samtidig har fylkeskommunen utarbeidet denne førstegenerasjonen forvaltningsplan på bakgrunn av innspillene gjennom hele prosessen.

I oktober 2004 behandles saken i fylkesrådet. Senere er det planlagt oversendelse til Riksantikvaren som forbereder en sentral høring for direktorater, departementer og foreninger på nasjonalt nivå. Dernest er det Miljøverndepartementet som forbereder til Kongen i statsråd.

SJØ OG SJØMERKER

Sjøområdene rundt Sør-Gjæslingan med Blikkøyråsa i nord og Tronflesa i sør har store geografiske og marinbiologiske variasjoner med gruntområder med skjell, tang og tare, gytefelt for torsk og sei, og rekefelt ned til 200m dyp. Området et sterkt eksponert mot sør, vest og øst der vind og bølger får fritt spillerom uten at så mange øyer og holmer tar av for været. Mot nord og nordøst gir landskapet mer vern mot bølger og vind.

Om fiske i sjøområdet i dag

Befolkningen i Namdalen og spesielt de som har tilknytning til Sør-Gjæslingan har brukt og bruker området til et variert fiske.

Naturvariasjonene har gitt grunnlag for et variert fiske gjennom hele året og den korte veien til feltet gjør at det fortsatt er båter som har base i Sør-Gjæslingan. Den vanligste formen for fiske er garnfiske og spesielt vinterfiske etter torsk i Gjæslingråsa. I tillegg foregår det et viktig krabbe- og reketrålfiske, garn- og linefiske og bruk av laksenøter innen fredningsområdet.

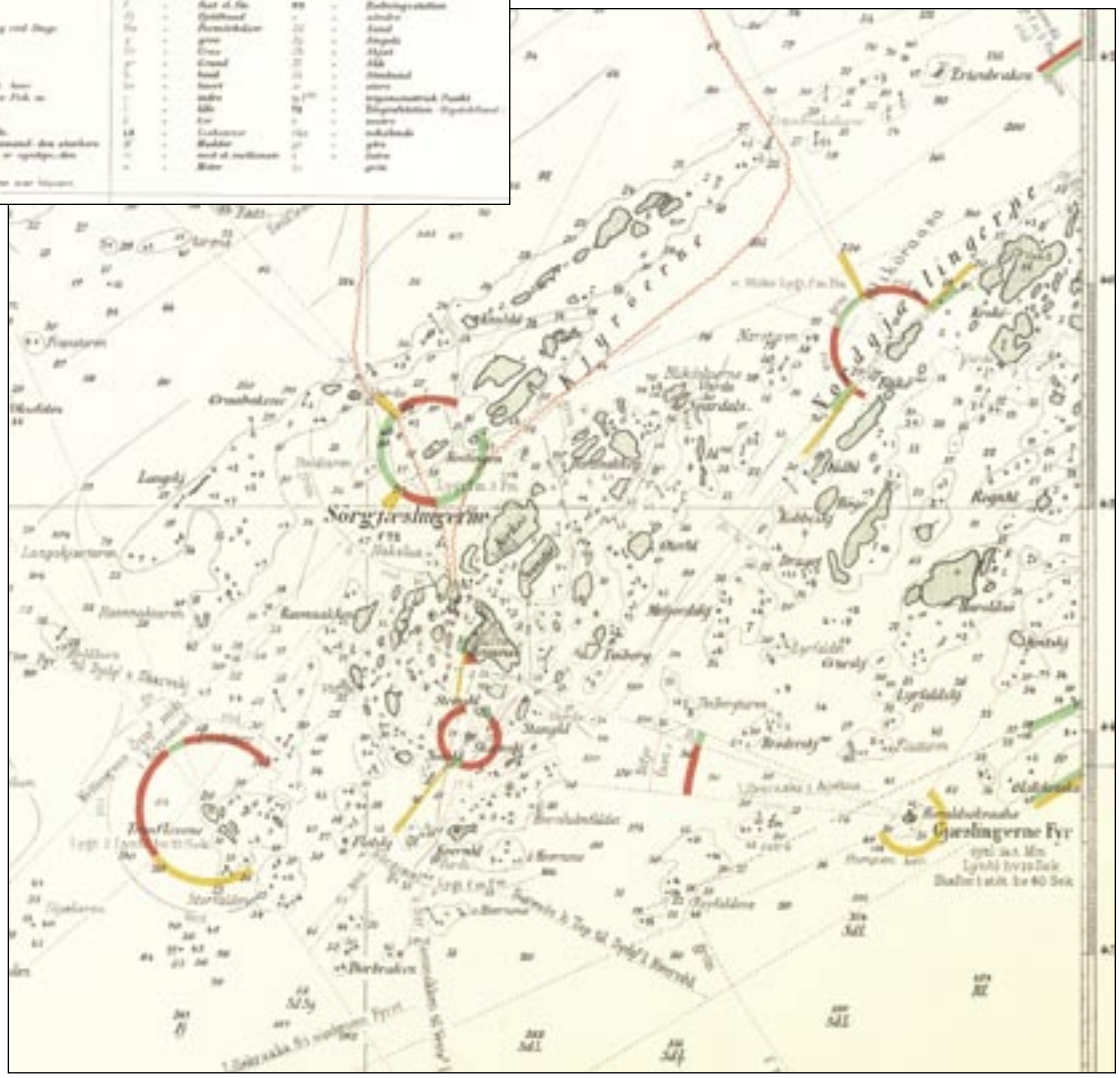

Sjøkart over Sør- og Nord-Gjæslingan, Haraldsøya og Gjæslingan fyr.

Vinterfiske etter torsk foregår fra februar til mai og i hovedsak i Gjæslingråsa. Dette er et godt felt som ligger 10 minutters kjøring fra Sør-Gjæslingan Dette er et felt som har innsig av sild som følges av sei og torsk. Seinere på våren gyter torsken på dette feltet og i sjøområdene rundt.

Krabbefiske med teiner starter opp på ettersommeren og hele området innenfor fredningsgrensen brukes mye. Det er spesielt godt krabbefiske ved Ertnbraken og fra Haranakken til Tviberg.

Rekefiske med trål foregår hele året på Blikkøyråsa. Dette er det viktigste feltet i området og brukes hele året av den lille flåten på 3-4 båter fra Namdalen. Uten dette feltet tilgjengelig vil en av båtene fra Rørvik avslutte sitt rekefiske og hovednæring.

På sommertid brukes området Tronflesbakkan til garn- og linefiske etter ulike arter. Dette er et godt område for et slikt fiske og i en periode med få alternativer til drift.

Innefor området er det avsatt to plasser for låssetting av sild – Garnbosvika og ved Oterholmen. Det er noen år siden disse plassene var i bruk, men de var viktige i de periodene sildefisket foregikk på en annen måte enn i dag.

I løpet av de siste åra er det startet en fangst av kamskjell i området. Det er middels gode forekomster av stort kamskjell og de fanges ved hjelp av dykkere. Det har også foregått et beskjedent hummerfiske i området. De senere årene har fiskerne vurdert muligheten for ulike former for akvakultur. Tidligere ble det skjært en del tang for hånd. Ved bruk av maskinelt tangskjæringsutstyr er mulighetene for høsting av tang gode.

Fiske etter laks sommertid har alltid vært viktig ved Sør-Gjæslingan. Det er registrert en 9-10 laksvald innenfor den foreslåtte vernegrense, men i de siste åra er kun en 3-4 som har vært i bruk.

To setteformer for line. Stubline (t.v.) og langline.
Nederst: Linestamp med egnet line.
Ill: Ludvig Karlsen fra Fedskapslære og fangsteknologi, 1997

Arvid Nygård med fin skrei. Vinterfiske foregår i februar til mai og i hovedsak i Gjæslinråsa. Dette er et godt felt som ligger ca. 10 minutts kjøring fra Flatholmen.
Foto: Sigmund Alsaker

Fiskeriene i gammel tid

-utdrag fra *Kysten vår* Alsaker og Herje

I fiskerbondeøkonomien var både heimefiske og salgsfiske viktig. Fisk utgjorde basisen i det daglige kostholdet, og salgsfiske ga penger til skatter, salt og andre nødvendige varer. Mye av pengeinntektene ble brukt til å kjøpe kornvarer.

Den økonomiske rollen fiskeriene spilte på Namdalskysten, kan knapt nok overvurderes. Det var først og fremst torsken som skapte dette, periodevis også silda. Det virkelige eventyret slo til i 1870-årene. I 1875 og 1876 ble det fisket så mye skrei og sild på Namdalskysten at folk ikke kunne huske å ha opplevd maken tidligere.

Fiske gikk for seg til forskjellige tider på året, og ble drevet både på heimefjorden og ute i fiskeværene. "Namdalens beskrivelse" fra slutten av 1500-tallet gir et godt innblikk i fiskeriene på denne tiden. Fiske var i hovedsak knyttet til tre sesonger: Vårfiske, plogfiske og sommerfiske.

ÅRETS FISKESESONGER

Oppsigfisket
Omkring Kyndelsmesse etter torsk (gjedd)
Vårfiske (skreifiske)
Fra Peder stol 22. februar til sommermål 14. april
Plogfiske
I den tid da folk pløyde og sådde, fra sommermål til pinse. Dette fisket foregikk i fiskeværa ytterst ute mot havet, og det ble fisket torsk, lange, brosme og kveite.
Sommerfiske
På grunnene og tarene etter smågjedd og sei. Fisket varte til slåttona eller Nærøymartnaden i juli.
Sildefiske
I hunddagene og utover høsten. På denne tiden foregikk også fiske etter hyse og uer.
Adventfiske etter gjedd.

Paul Woxeng

Bare et fåtall av fiskerne kunne drive kommersielt fiske fra heimplassen, de fleste måtte derfor dra hjemmefra. Fra Flatanger i sør, til Sør-Helgeland i nord samlet folk seg i de mange fiskeværene på Namdalskysten. Særlig ble Viknaværene regnet for å være blant de største og beste, og hit kom også folk fra Nord-Norge og Vestlandet.

Fiskeriene endret seg ikke mye fra jernalder – middelalder til begynnelsen av dette århundre. Utstyret var mye det samme. Et par håndsnører og et garn der sildefiske var viktig, var det en trengte. Båtene var åpne, og ble rodd eller seilt. Færingen ble brukt til heimefiske, seksringen og åttringen til utror.

På slutten av 1700-tallet slo garn og line igjennom. Stadig mer tid ble brukt til kommersielt fiske, og nye redskaper og stadig lengre reiser krevde større båter. Siste stadium i denne utviklingen var motorskøytene som kom inn ved århundreskiftet.

Velstandutviklingen, den teknologiske utvikling og kravet om større produktivitet førte til at yrkeskombinasjonen fisker – bonde måtte gi tapt. I dag preges kystsamfunnet av heltidsfiskere og bønder som i hovedsak driver februk.

Skreifiske

Årvisst, og i store mengder, søker den grå havtorsken, skreien, inn mot Norskekysten i Januar for å gyte. Fra Lofoten går fisken sørover langs Helgelandskysten til Namdalen, hvor stimen når fiskeværene tidlig i mars. Fisket pågår fram mot påske.

Skreien kunne konserveres og lagres på en forholdsvis enkel måte. Fisken ble tørket på hjell enten som rundfisk (stokkfisk) eller som råskjær, og fra 1700-tallet ble det også vanlig å salte skreien og tørke den på bergene til klippfisk.

Fiskeværene på Norskekysten hadde sin gullaslder på 1400- og 1500-tallet. I Namdalen kom det også et kraftig oppsving i fisket etter 1520, og flere fiskevær fikk da fast bosetting.

Haraldsøya, Gjæslingan, Sørøyan, Nordøyan og Frelsøya i Vikna fikk fast bosetting, det samme gjorde Oksbåsen i Flatanger og Horta i Leka.

Fråholmen og Hummelværet i Vikna og Sklinna i Leka var sesongfiskevær uten fast bosetting. I kilder fra 1500-tallet nevnes også fiskeværet Steinan som vi i dag ikke med sikkerhet kan si hvor lå.

Sjøhyre besto av bukse og trøye av garvet geiteskinn. Under hadde de lag på lag av ullklær. Den lengste og fineste ulla ble brukt til sjøvotter. Sjøstøvlene hadde trebotn eller plugget såle. Hodeplagget var skinnhatt eller sydvest.
Foto: Petter Andreassen Kjelden fra Bindal. Han var en av fiskerne som omkom i Gjæslingulykka 2. mars 1906.

Foto: Utlånt fra Kystmuseet i Nord-Trøndelag, Woxengs Samlinger

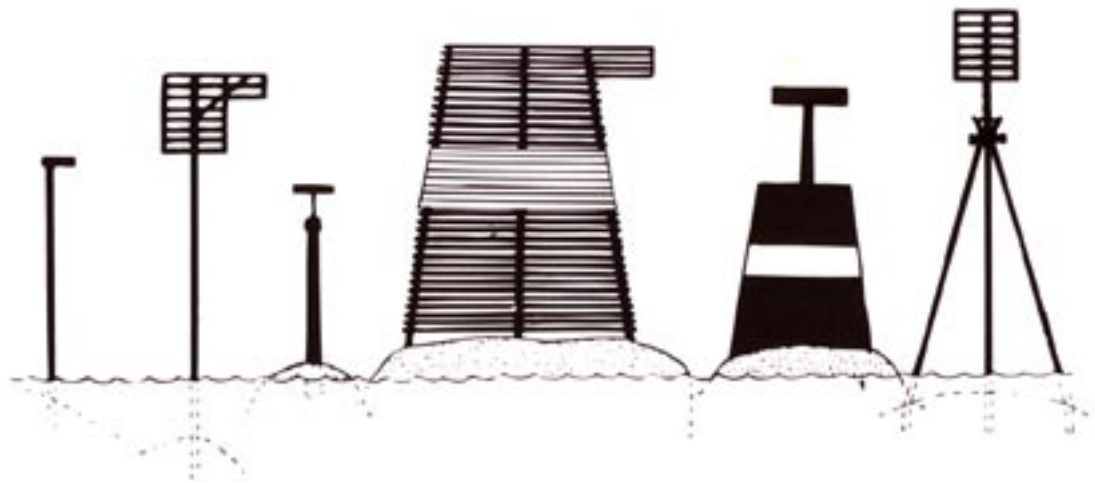

Dagmerker fra v: Jernstang med viser, jernstang med krekse, støpejernsøyle med viser, trebåke, steinvarde med viser og jernbåke med tre bein.
Illustrasjon fra Rode, C.F.: Norges Fyrvesen, 1941

Sjømerker

God sjømerking og godt kartgrunnlag er to vesentlige faktorer for sikker ferdsel til sjøs. Farvannet rundt Sør-Gjæslingan er forholdsvis grunt og behovet for merking av leden er derfor avgjørende for all ferdsel i området. Det eksisterer et utall av ulike sjømerker her. Merkene varierer både i alder, form og tilstand, og er verdifulle tekniske kulturminner i en kjede som danner omfattende navigasjonssystemer langs hele norskekysten. Sjømerkene representerer dermed en viktig del av kulturmiljøet.

Utbyggingen av det omfattende systemet av fyr og sjømerker langs norskekysten skjedde i stor grad fra midten av 1800-tallet og de første tiår av 1900-tallet. I alt ble over 200 fyrstasjoner, 2000 lykter og lanterner, og rundt 13000 dagmerker bygd. Da fyrlyktene ble innført i Norge i 1883, innledet dette en ny epoke for kystfarten ved å gjøre nattseilas mulig.

Dagmerker

Sjømerker finnes i mange varianter. Av dagmerker finner vi flytende merker som staker, stenger, varder, trebåker, støpejernsøyler, malte flekker på fjell m.fl. Også bygninger som f.eks. kirker er oppført som sjømerker på sjøkart.

Flytende merker

De offisielle stakene vi finner i kystleden i dag, er merket etter det internasjonale lateralsystemet: grønne staker til styrbord side av hovedleden, røde til babord. De grønne stakene er spisse på toppen, de røde er butte. I mange innseilinger brukes stadig kardinalmerker: gule og sorte staker der kombinasjonen av fargene angir kompassretning i forhold til grunne. Det er som oftest reflektor på stakene, som er godt synlige på radar. De nyeste stakene er laget av plast, der radarreflektoren er bygd inn i selve staken. De eldre metallstakene er utstyrt med refleksbånd. Alle flytende merker trenger jevnlig tilsyn, og skiftes ut ved skade.

Eksempel på rød stake, denne står utenfor Nonsholman. Til forskjell for grønne staker er de røde butt på toppen.
Foto: Kjell Sørensen

Slike flytende merker finnes det mange av på Sør-Gjæslingan, eksempelvis finnes der en grønn stake sør for Kvitingen, og en rød stake ved Nonsholman.

Varder

Vardene kan variere både i form og størrelse, men merkevesenets standard var lenge en kjegle på rundt fem meters høyde. Der vardene skal vise selve løpet i leden, er de forsynt med en jernstang og viser på toppen. De fleste vardene ble murt opp av merkevesenet i perioden 1870-90, og oftest så nær sjøen at en måtte regne med harde

Jernstang med krekse og varde med viser på Svardahlholman.
Foto: Kjell Sørensen

påkjenninger. De ble derfor murt opp av stein med sementmørtel som bindemiddel. De eldste vardene som er satt opp av løs og utsprengt stein uten mørtel, er plassert i trygg avstand fra bølgeslag og flomål. Vardene ble opprinnelig tjæret og kalket i bestemte mønstre for gjenkjennelighet.

På Svardahlsholman står der en varde med viser, det gjør det også på Kvernholmen, på Gråbakan og på Stongholmene. Eks på Varde uten viser finner vi på Steinsholmen og på Ramnakkslua.

Jernstenger
Jernstengene er de vanligste merkene langs kysten vår. De representerer stor variasjon både når det gjelder utforming av selve stanga og av toppmerket. De fleste offisielle stengene rager mellom fire og fem meter over vannflaten, men en del private er mye kortere. Noen av stengene står så værhardt til at toppmerkene ville blitt ødelagt av bølgene etter kort tid. Kystverket har derfor valgt å la stengene på disse lokalitetene stå uten toppmerke.

For å gjøre viktige stenger ekstra synlige, settes det på en "krekse" som toppmerke. På de fleste kreksene er det også en viser som angir riktig løp i leden. For å skille de enkelte merkene fra hverandre, utformes og males kreksene ulikt. Både på kreksene og på viserne, og i noen tilfeller på de nakne stengene settes det på rød, grønn eller hvit reflektor etter ledretning.

Jernstengene er plassert på høyeste punkt på en undervannsbåe, oppå et skvalpeskjær eller i sjøen på ledsida av skjæret.

Eksempel på jernstang med krekse, finner vi bl.a. på Svardahlsholman. Ellers, finner vi flere jernstenger rundt omkring på Sør-Gjæslingan.

Støpejernsøyler
Den største tilveksten av søyler var i perioden 1870-1890, men søyler ble utplassert helt opp til 1947. Da en del av jernsøylene etter hvert ble inndratt og erstattet av jernstenger, kan en anta at de sist monterte søylene er "gjenbruk".

Båker
Betegnelse "båke" blir i dag helst brukt om større sjømerker av tre, men også om "trebeininger" av jern, som i merkevesenets første tid ble betegnet som "duc d'albe". En stor trebåke syns bedre på avstand enn en tynn tremast.

Master
Tremastene består som regel av en lang rund stolpe eller en grov firskjæring påmontert et tverrtre eller en tønne på toppen. Midtstolpen er forankret med kraftige skråstøtter både av tre og smijern.

Merker med lys

Av merker med lys finner vi bl.a. fyrlykter, lanterner, lysbøyer og havnefyr.

Merker med lys finnes for eksempel i 8-kantet jernhus, små trehus, aluminiumshus, små plasthus, lanterner, ulike typer havnelykter og lysbøyer. Fyrlyktene er som regel bygd som 8-kantede hvite kiosker med rødt tak. Lyktehusene ble opprinnelig bygget i tre, men for å redusere risikoen for brann gikk man fra 1894 over til å bygge jernhus.

Det er opp igjennom årene brukt ulike energikilder og patenter til drift av fyrlyktene. Varianter av gass og olje har vært regelen, men de siste tiår har elektrisitet og solcellepanel tatt over.

Fyrlykta på Kvitingen
Foto: Kjell Sørensen

Landets mange fyrlykter har ofte kommet i skyggen av de mer iøynefallende fyrstasjonene. Målet med fyrstasjonene var å belegge kysten helt med fyrlys, men dette ble et mål som viste seg umulig å nå både av praktiske og økonomiske årsaker. Forskningen innen fyrteknologien (farologien) som skjøt fart tidlig på 1800-tallet, har hele tiden søkt å gjøre belysningen mer effektiv.

Gassoljelampene var de første lyktene som kunne brenne uten fast tilsyn, de var billige både å anskaffe og å etablere. Den første lykten av dette slaget i Norge, ble oppført på Raunane i 1883, og allerede før århundreskiftet var det etablert 500 slike fyrlykter. Ved inngangen til annen verdenskrig hadde man opprettet ca 2000 fyrlykter uten fast vedlikehold, i dag, er det over 4000 lykter langs hele kysten.

Gjennom hele 1900-tallet, har fyrlyktene vært bærebjelken i det norske Fyr- og Merkevesenets navigasjonssystem. En del fyrstasjoner som er avbemannet har blitt erstattet av slike fyrlykter.

På noen lokaliteter er en lykt eller lanterne plassert på toppen av gamle dagmerker, som for eksempel på gamle varder eller båker. Eksempel på lykt plassert på varde har vi på Tronflesa. På en gammel støpejernsøyle på Kvitingen, er der plassert et 8-kantet jernhus med lys. En lignende lykt finnes på Skarvskjæret.

Det finnes også en fyrstasjon ved Sør-Gjæslingan, Gjæslingan fyr som ligger på det største skjæret på Haraldsøykråka. Stasjonen består i dag av fyrtårn og bolig/naust. Holmen fyrstasjonen står på, er bare 3 meter høy, og ligger åpen for havsjø fra sydvest. Fyret måtte derfor bygges meget solid.

Under byggingen som startet i 1875, var det store vanskeligheter på grunn av været, og fyret sto ikke ferdig før i 1877. Fyrstasjonen bestod da av fyrtårn og naust med skinnegang til landingen. Fyret fungerte som familiestasjon til tross for de værharde forholdene frem til 1902. Da ble det bestemt at fyret skulle være "kun for Mænd".

I et brev sendt til departementet vedrørende ansettelse av assistent heter det at denne stasjonen vil bli den verste i landet. For personalet ville livet på fyret medføre "…mer end vanlig Savn og Besværligheter, Spændig og Sindets uro, der vil være forbundet med at se Sjøen overskylle boligen lige til Toppen".

Fyrlykt på Heimværet markerer innseglingen til fiskeværet fra sør. Foto: Pia M. Gravbrøt

I 1913 ble et bifyr opprettet i samme tårnet som hovedfyret. I 1938 ble fyrstasjonen bygd om. Selve fyret ble beholdt, men et 4-etasjes bygg ble støpt inntil tårnet. Bygningen inneholder naust, tekniske rom og boligdel i de to øverste etasjene. Fyret ble elektrifisert i 1961, automatisert og avfolket i 1987.

Det nærmeste bemannede fyret til Sør-Gjæslingan i dag, er Nordøyan fyrstasjon som ligger på en holme ved fiskeværet Nordøyan nord for Folla.

Gjeslingan fyr ble avfolket i 1987, og er ikke vernet. Foto: Danckert Monrad-Krohn, Riksantikvaren

VEGETASJON PÅ ØYER OG HOLMER

På grunn av sin beliggenhet er vegetasjonen på Sør-Gjæslingan sterkt påvirket av havet. Særlig vindpåvirkningen er lett å se overalt, men også sjøsprøyt og stor tetthet av sjøfugl er med på å gi vegetasjonen særpreg. Mindre påaktet er det at landskapet på øyene også er påvirket av landbruksutnyttelse gjennom flere hundre år.

Så godt som samtlige øyer har tidligere vært beitet, og de bebodde øyene har i tillegg vært slått og i noen grad oppdyrket (se tidligere omtale av leilendingene, eierforhold og jordbruk). Dette sees i dag tydeligst på Flatholmen, Sæternesholmen, Karlholmen, vestre del av Heimværet og sørlige del av Velfjordnakken, hvor vegetasjonen består av gressheier og gjengroende kulturmark. Resten av øyværet er dominert av lyngheier og myr. Det finnes ikke skog på noen av øyene, men på beskyttede voksesteder er det oppslag av vierkratt, og på østsiden av Heimværet er det også omfattende tilgroing med ospekratt.

Lyngheiene: Kulturlandskap eller klimabetinget vegetasjon?

Lyngheiene på Sør-Gjæslingan er dominert av røsslyng, krekling og einer. På flere av øyene er det også områder med terrengdekkende myrdannelse, hvor vegetasjonen inneholder mye molter, torvull og starrarter i tillegg til røsslyng og krekling.

Naturgeografisk sett tilhører øygruppen de trebare kystlyngheiene som finnes på vestkysten av Norge fra Lista i sør til Lofoten i nord. Denne landskapstypen ble tidligere ansett som et produkt av de barske klimaforholdene på kysten. Først gjennom tverrfaglig forskning fra de siste 30 årene har det blitt påvist at lyngheiene i hovedsak er skapt av mennesker. De har blitt holdt ved like gjennom eldgamle driftsformer som var i bruk innen kystlandbruket helt opp til våre dager.

Et av de viktigste prinsippene for kystlandbruket var at det skulle kombineres med fiske.

Det vintermilde klimaet ble utnyttet til å la dyra gå ute på beite så mye som mulig. På den måten sparte man arbeid med sanking av vinterfôr. På kysten av Vestlandet var det gjerne bare melkekyrne og hesten som sto inne midt på strengeste vinteren. Ellers gikk husdyra ute hele året. Lenger nordover på kysten kan vintrene være tøffere og mer snørike, og prinsippet om helårsbeite måtte tillempes de lokale forhold og hva slags husdyrraser som var i bruk. For eksempel utegangersauen fra Austevoll, i dag mest kjent som villsau, klarer seg fint utendørs gjennom vintrene langt nord på ytre deler av Helgelandskysten.

Holmer og øyer i Vikna og i Sør-Gjæslingan har vært utnyttet til jordbruksproduksjon så langt tilbake noen kan huske. Det vintermilde klimaet ble utnyttet til å la dyra gå ute på beite så mye som mulig. Røsslyngplanten var en viktig næringskilde. Med sine vintergrønne blader og skudd har den nesten like høy fôrverdi om vinteren som om sommeren. På den måten sparte man mye arbeid med sanking av vinterfôr.
Foto:

I forgrunnen ser vi tufter etter sommerfjøset på Heimværet. Flatholmen i bakgrunnen. Foto: Hilde A. Tokle

En forutsetning for å la dyra gå ute om vinteren er at de kan finne nok mat. Her er det røsslyngplanten kommer til nytte. Med sine vintergrønne blader og skudd har den nesten like høy fôrverdi om vinteren som om sommeren. Grasbeitene har høyere fôrverdi om sommeren, men de er bortimot verdiløse som vinterbeite. Næringsinnholdet i røsslyngen er derimot mer enn tilstrekkelig til å holde de gamle husdyrrasene i god stand gjennom vinteren. Hadde man bare store nok arealer med røsslynghei, så hadde man vinterfôret ferdig servert på rot. Skulle de samme beiteområdene brukes året rundt, fikk man det beste resultatet ved å sørge for at de besto av en mosaikk av grasdominerte og røsslyngdominerte partier.

Situasjonen i 1913

Hvordan landskapet tok seg ut den gang alle 4 leilendingsbrukene var i aktiv drift, gir den tidligere omtalte delingsforretningen fra 1913 et visst innblikk i. Gjennom lengre tid ser den totale besetningen i været ut til i gjennomsnitt å ha vært ca. 8 kyr, 24 sauer, 4 geiter og 4 griser. For å holde liv i disse dyra ble så godt som hver eneste holme i været utnyttet. Øyene ble delt opp i 4 kategorier: "Fællesbeite for kyr, fællesbeite for gjeter, græsøer og lyngøer". De to sistnevnte gruppene må vi anta først og fremst ble brukt til sauebeite. Se kart side 48 og 49.

Vierkrattet har vokst opp ved "fotballbanen" på Heimværet. Foto: Hilde A. Tokle

Ved Bestmorbua på Karlholmen finnes ennå rester etter steinsetting/ inngjerding. Foto: Sigmund Alsaker

Åtte av de sentrale øyene i Sør-Gjæslingan er ikke omtalt: *Velfjordsnakken, Steinsholmen, Sæternesholmen, Langøen, Lilleøen, Flatholmen, Karlholmen og Heimværet*. Ettersom vi vet at de tre sistnevnte ble disponert av leilendingsbruka som innmark (dyrkning og slått), er det sannsynlig at også *Velfjordsnakken, Steinsholmen, Sæternesholmen, Langøen og Lilleøen* ble utnyttet på denne måten i 1913.

Som fellesbeite for kyr ble bl.a. følgende øyer omtalt: *Kirkøen med Hollænderholmen, Nordkyrøen med Flatøen, Sørkyrøen og Lyngsnesholmen. Einbærholmen* ble benyttet som fellesbeite for geiter.

Et mindre antall øyer ble omtalt som lyngøer, bl.a.: *Haranakken, Draugkeila, Svinstiøen og Gjeitkyrøen*. Langt de fleste av øyene ble omtalt som græsøer, bl.a.: *Sørenskjæret, Ravnnakken, Kvernholmen, Otersholmen, Tviberg, Svardrasholmene, og Sauholmen*.

Denne inndelingen viser at landskapet på alle øyene, i en helt annen grad enn vi kan forestille oss i dag, har vært preget av landbruksvirksomhet. Vegetasjonen besto av en blanding av ulike kulturmarkstyper på de bebodde øyene, og en mosaikk av beitepregete gress- og lyngheier på de øvrige øyene.

Sauer på Nakken i 1979. Det ble drevet med dalasau fram til 2001. Disse holdt vegetasjonen nede på bl.a. Flatholmen og Nakken. Foto: Olav B. Fjær

Utfordringer og trusler mot kulturlandskapet

Vegetasjonen i andskapet har i dag karakter av å være i hurtig endring. Tydeligst sees dette på de bebodde øyene (vestsiden av Heimværet, Flatholmen, Karlholmen, Sæternesholmen og Velfjordnakken), hvor tidligere engarealer og kulturmark for en stor del er overgrodd med høyvokste urter (først og fremst hundekjeks) der det er næringsrik jord. De eneste områdene hvor det ennå er litt engvegetasjon tilbake er på Flatholmen og Steinsholmen, hvor familien Sørensen drev med sauehold frem til 2001. Allerede i 2003 var det mulig å se at hundekjeksen var begynt å bre seg også her.

I resten av været kan andre former for vegetasjonsendringer sees. En omfattende spredning av krekling finner sted på alle øyene. Dette er en plante med liten beiteverdi, og som derfor vil ha begrenset utbredelse i et aktivt skjøttet beitelandskap. Likevel er den i dag blitt den dominerende lyngarten på flere av øyene, for eksempel på Heimværet, Velfjordsnakken, Lyngsnesholmen og flere av de øyene som i 1913 ble omtalt som gressøer. Det er tydelig at dette er en form for tilgroing av tidligere slåtte- og beitemark. Vestskråningene på Heimværet ble ennå for 10 år siden slått og hesjet av Leif Sørensen. I dag er det svært lite gress igjen her. Hele skråningen gror til med ulike lyngarter, særlig krekling, og med starr og sivarter i fuktigere partier.

En annen vegetasjonsendring som vi foreløpig bare ser begynnelsen av ute på Sør-Gjæslingan, er en tilgroing med busker og kratt. Slik tilgroing kan i dag observeres i det tidligere åpne landskapet langs hele norskekysten. Hvor fort dette skjer varierer en god del, avhengig av beite og annen skjøtsel, berggrunn, avstand til eksisterende skog og klimatiske forhold. Jo lenger mot nord eller lenger ut mot havet man kommer, jo langsommere går prosessen. Den medfører de aller fleste steder at busker, særlig vier-arter og einer, gradvis tar over dominansen i landskapet og skygger ut gress- og lyngheiartene. Etter en tid begynner vanligvis bjørk og furu å slå opp fra denne krattvegetasjonen.

Med sin beliggenhet går tilgroingsprosessen meget langsomt på Sør-Gjæslingan. Det er bare i de mest beskyttede hagene at det vokser trær (rogn, selje og lønn), og oppslag av krattvegetasjon finnes foreløpig bare i forsenkninger med ly for vinden. Men på østsiden av Heimværet er et aggresivt oppslag av osp i ferd med å bre seg også i mer vindutsatte områder. Selv om den ikke går fort, vil denne prosessen bare fortsette hvis landskapet ikke blir skjøttet. Det er imidlertid ingen

overhengende fare for at Sør-Gjæslingan i overskuelig framtid vil få et omfattende skogdekke. Symptomene på en begynnende tilgroing er likevel til stede, også på de mer vindutsatte partiene hvor vindpresset gir vegetasjonen en krypende utforming.

Lyngheiene – en landskapstype som er i ferd med å forsvinne

Lyngheiene er en truet landskapstype som det blir stadig mindre av både her til lands og ellers i Europa. Mer enn 80% av lyngheiene i Europa har forsvunnet på 100 år. De viktigste årsakene til dette er på den ene siden, oppdyrking og gjødsling for å omdanne lyngheiene til høyproduktiv gressmark for sommerbeiting, på den annen side tilplanting og tilgroing på grunn av at redusert beitepåvirkning. Det er som nevnt særlig den sistnevnte faktoren som er aktuell på Sør-Gjæslingan.

Det er flere forhold som viser at lyngheiene ikke lenger holdes i hevd. Det ene er høy frekvens av einer i lyngheiene. På grunn av vindpåvirkningen er den like lavvokst som røsslyngen, men arealmessig er den i ferd med å gjøre ganske mye av seg. Så sant det er litt ly skyter den også i høyden og vil ytterligere fortrenge røsslyngen. Den tidligere omtalte spredningen av krekling er likeledes et tegn på at lyngheiene ikke lenger holdes vedlike på tradisjonell måte.

Hundekjeksen kan ta overhånd over hvis ikke vegetasjonen ikke slås. Her fra sør på Heimværet. Foto: Hilde A. Tokle 2004

Det andre symptomet på forfall er at lyngplantene er i ferd med å bli grovvokste. Røsslyngen gjennomgår flere distinkte faser i sin utvikling, og det er først og fremst som ung plante at produksjonen er størst av de grønne skuddene som gir høyest forverdi. Fra den er en 15-20 år gammel blir det meste av produksjonen bundet opp i forvedete plantedeler, særlig en stadig tjukkere stengel. Under normale forhold vil da planten ha nådd en høyde på 30-40 cm og vil etter hvert legge seg overende og bidrar på den måten til at einer og andre busker kan spire opp innimellom lyngplantene. På grunn av vindpresset er det ikke vanlig at lyngen på Sør-Gjæslingan oppnår slik høyde, men ellers er utviklingen den samme. Fôrverdiene til røsslyng i slik tilstand er mye dårligere enn hos ung lyng. Den er dessuten mye mer sårbar for tørkeskader, insektsangrep eller annen ødeleggelse.

Forslag til skjøtselstiltak - se Bind 2.

Lyngheibrenning nederst til venstre: I tillegg til helårsbeitet var lyngsviing en fast del av det tradisjonelle kystlandbruket. Hver vinter ble deler av lyngheiene avsvidd for å holde lyngbeitene i god hevd, og for å hindre uønskede oppslag av busker og trær. Foto: Sigmund Alsaker

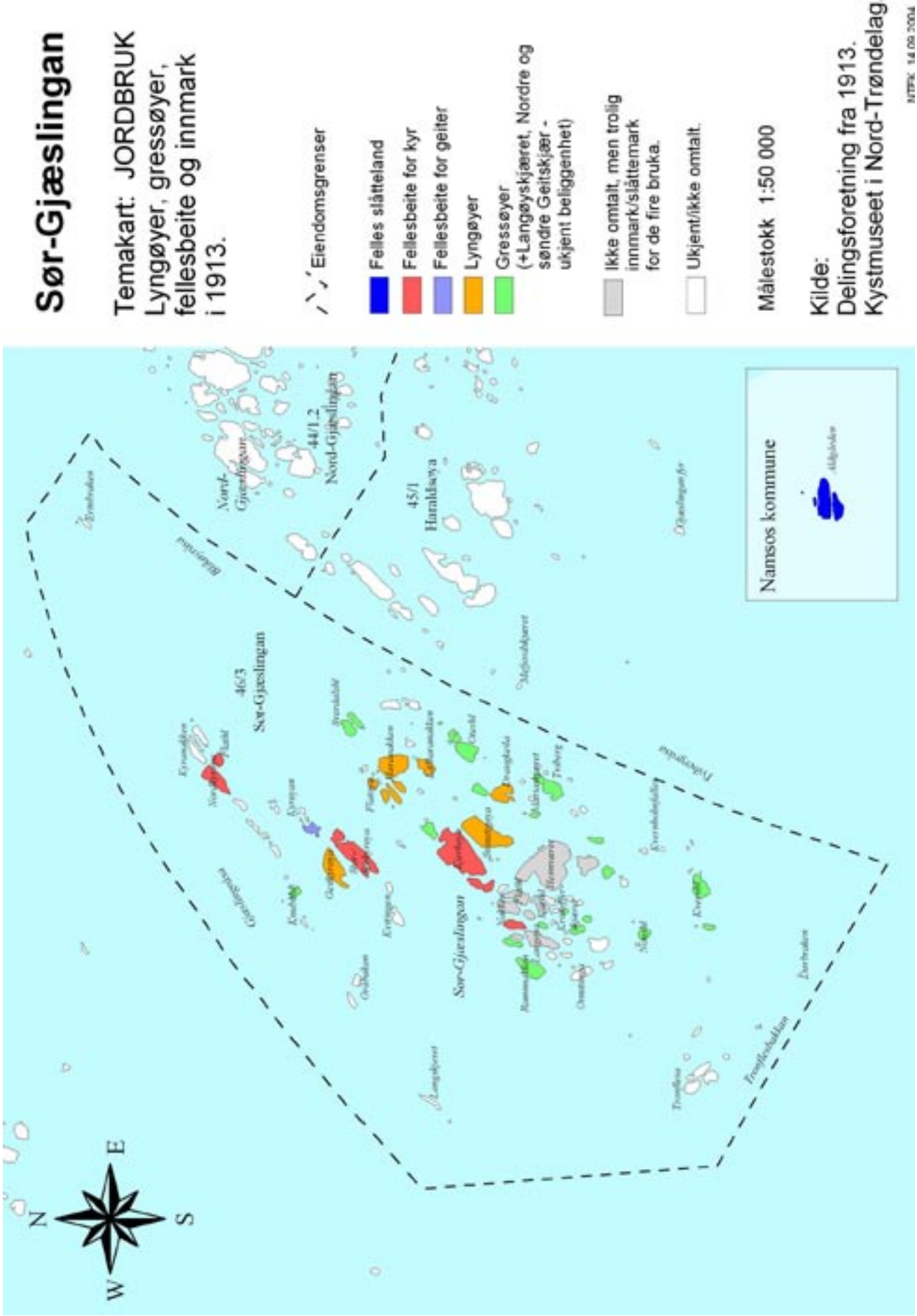
Sør-Gjæslingan
Temakart: JORDBRUK
Lyngøyer, gressøyer, fellesbeite og innmark i 1913.
Eiendomsgrenser
Felles slåtteland
Fellesbeite for kyr
Fellesbeite for geiter
Lyngøyer
Gressøyer (+Langøyskjæret, Nordre og søndre Geitskjær - ukjent beliggenhet)
Ikke omtalt, men trolig innmark/slåttemark for de fire bruka.
Ukjent/ikke omtalt.
Målestokk 1:50 000
Kilde:
Delingsforetning fra 1913.
Kystmuseet i Nord-Trøndelag.
N
E
S
W
Namsos kommune
Nord-Gjæslingan
44/1,2
Nord-Gjæslingan
45/1
Hankløya
46/3
Sør-Gjæslingan
Sør-Gjæslingan

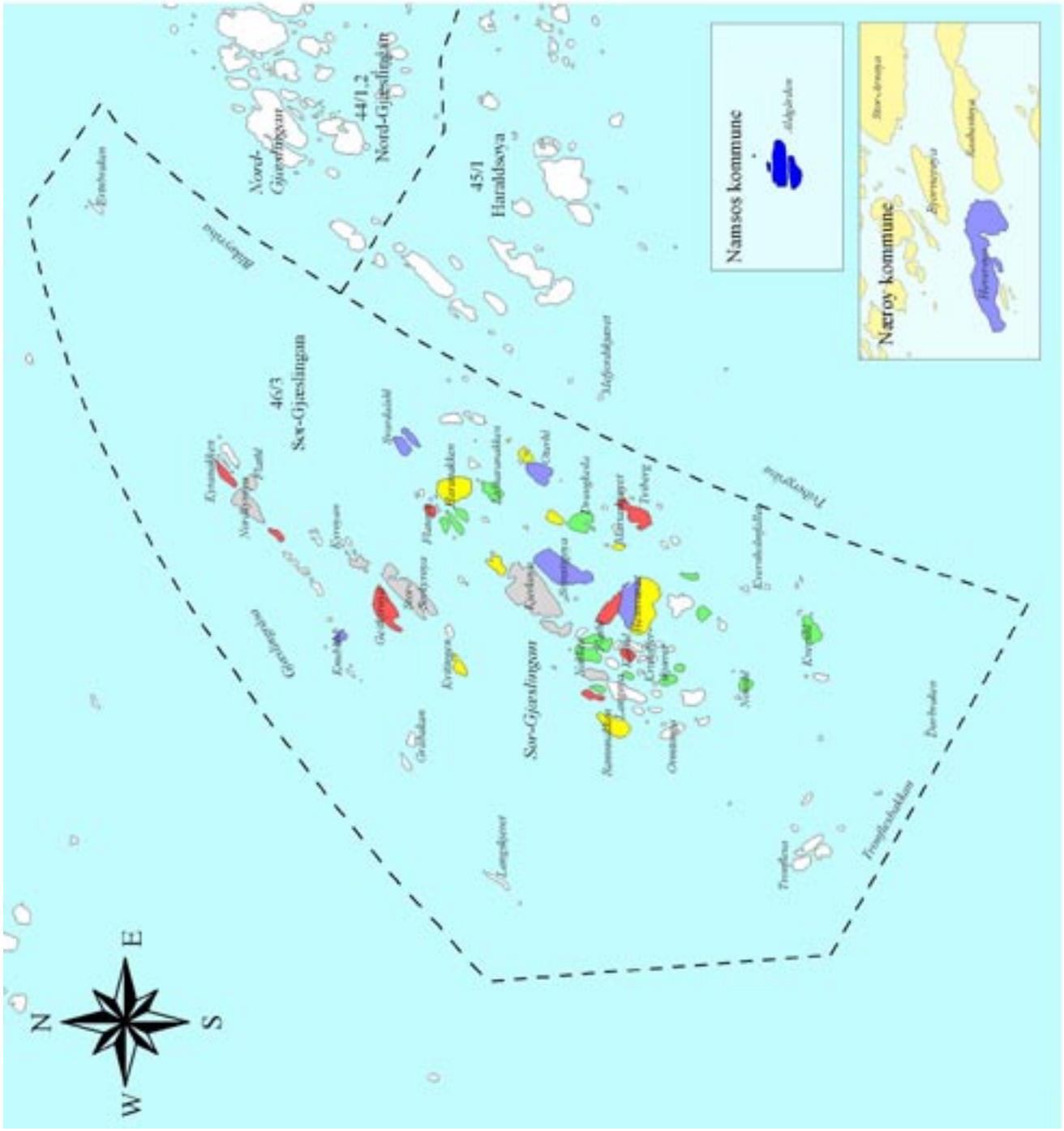
Sør-Gjæslingan
Temakart: JORDBRUK
Fordeling av øyer mellom de 4 brukerne i 1913.
Eiendomsgrense
Bruk 1 Heimværet
Bruk 2 Heimværet
Bruk 3 Karlholmen
Bruk 4 Flatholmen
Fellesbeite
Felles slåtteland
Ukjent/ikke omtalt
Målestokk 1:50 000
Kilde:
Delingsforetning fra 1913.
Kystmuseet i Nord-Trøndelag.
NTFK 14.09.2004
N
E
S
W
Nord-Gjæslingan
44/1,2
Nord-Gjæslingan
45/1
Haraldsøya
46/3
Sør-Gjæslingan
Sør-Gjæslingan
Namsos kommune
Nærøy kommune

HAGEANLEGG

Sør-Gjæslingan ligger værhardt til, langt ute i havgapet, med dårlige forhold for hagebruk. Hageinteressen var likevel ganske stor i perioden 1930 til 1960 da det var mange fastboende her. De fleste hagene finnes fortsatt, jordsmonn og planteutvalg er redusert, men de utgjør en viktig del av helheten i Sør-Gjæslingan.

Innledning

Denne rapporten bygger på registreringer utført av Hilde Arna Tokle, Sigmund Alsaker og flere. Botaniker Elin Kvamme har bidratt med plantekunnskap. Undertegnede har rentegnet registreringene og laget den skriftlige delen.

Det er registrert 13 hager i Sør-Gjæslingan. Sannsynligvis har noen hager gått helt tapt, slik at det tidligere var enda flere hager. Vi blir fristet til å tro at det var hager eller hageplanter ved de fleste heimene i Sør-Gjæslingan. apporten beskriver bare de inngjerdete hagene nær boligen. Andre områder som tydelig er skjøttet og pleid, samt rene dyrkingsfelt er ikke med her.

Det er oppsiktsvekkende å finne en slik interesse for hagedyrking så langt ute i havgapet der forholdene på ingen måte lå til rette for det. Muligens hadde hagedyrkingen en sosial status som var like viktig som den matauk og blomsterprakt hagen bidro til. Det er lett å tro at det var noen foregangsmenn eller kvinner for hagedyrking i været. Hvem dette kunne være vet vi ikke, men Søren Leirvik blir ofte omtalt når folk i Sør-Gjæslingan snakker om hagene.

Hjelm på Heimværet - en staude med lange tradisjoner i norske hager.
Foto: Hilde A. Tokle

Hagehistorikk

Det første ymt om hager i norsk historie finner vi i sagalitteraturen, men noe hagebruk i egentlig forstand får vi først med klostervesenet. Vi vet at det var hager i byene langt bakover i tid, likeens ved embetsgårder og de store handelsstedene langs kysten. I Nord-Norge nevnes slike hager fra bl.a. Flakstad i Lofoten, på Dønna, Tjøtta, Torget, Bjarkøy og mange flere. Forholdene var nok ekstremt vanskelige i Sør-Gjæslingan, men når vi leser Statsgartner Peter Nøviks bok "Havedyrkningen i Norges nordlige egne før og nu"(1902) gir han eksempel på hager helt ute i havgapet, som på Skålvær utenfor Alstadhaug. Derfor er det sannsynlig at også fastboende i Sør-Gjæslingan tidlig kan ha kjent til hagedyrking.

I opplysningstiden arbeidet myndighetene aktivt med å spre kunnskaper for å bedre menneskenes levekår, og på 1800-tallet bidro folkeopplysningen til at hager etter hvert ble allemannseie her i landet, også i klimatisk ugunstige områder.

De eldste hagene i Sør-Gjæslingan

Hager knyttes til fast bosetting. Det er rimelig å anta at det har vært fast bosetting i Sør-Gjæslingan helt fra middelalderen. Fisket var viktigste næringsveg, men jordbruket har vært stabiliserende for bosettingen. De første hagene har sannsynligvis oppstått ved leilendingsbrukene. Til å begynne med har de kanskje pleid og stelt noen planter ved husveggen og på den måten dannet den første spiren til hager. De hadde neppe klare forbilder for disse hagene, først og fremst var det nok skjerming av noen nytteplanter til husholdningen og som medisin. Men de dyrket nok også planter for skjønnhet, god lukt og som kuriosa. Trangen til å drive slik dyrking finnes hos folk nesten uavhengig av kultur, klima og økonomisk situasjon.

Hans Nielsen Hauge oppholdt seg i Sør-Gjæslingan, og hadde interesser her. Hauge var også en

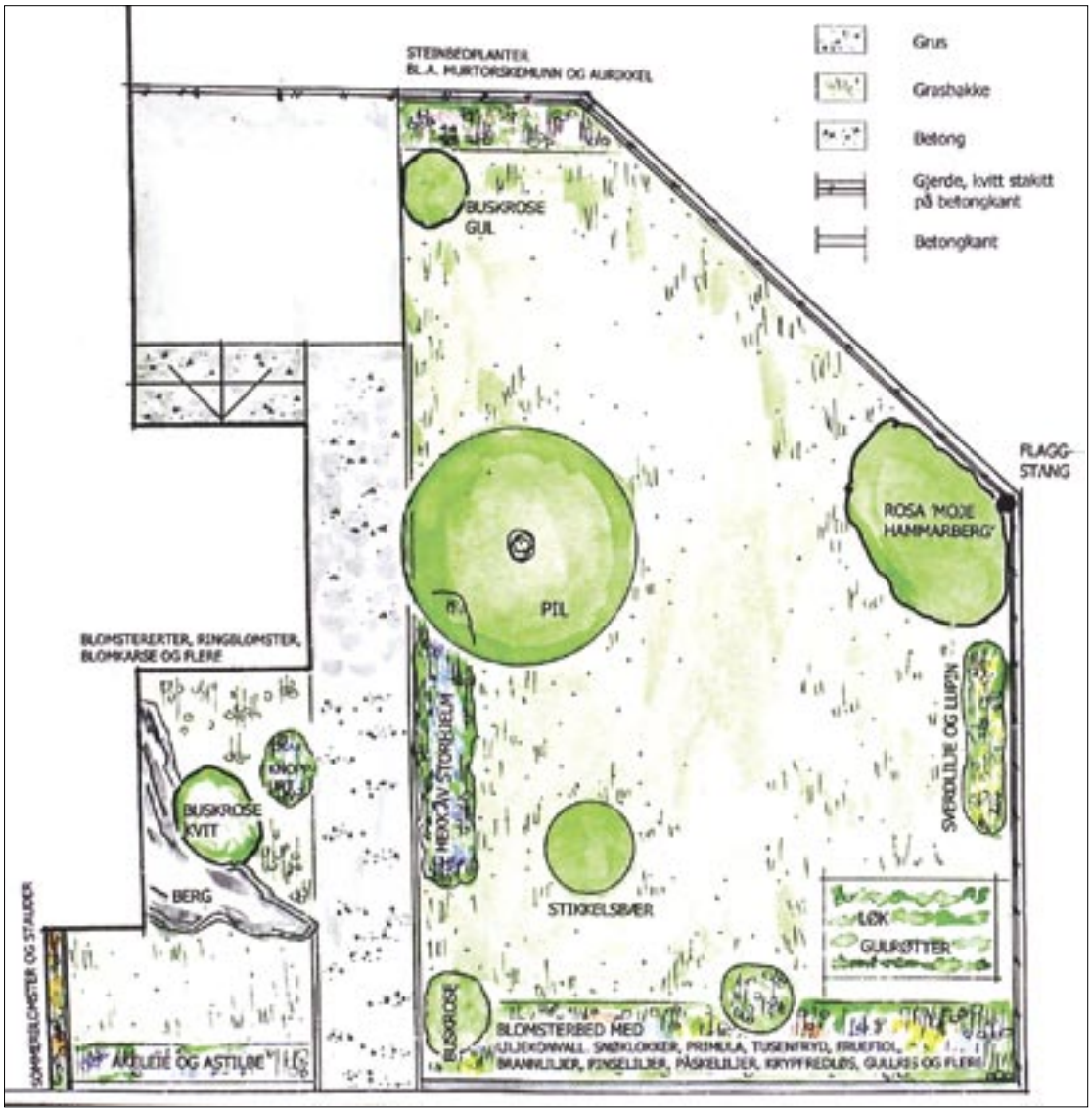

Hagen på Karlholmen er eksempel på hage ved leilendingsbruk. Tegninga viser hagen slik den var omkring 1950 . Tegning: Marit Danielsen

ivrig talsmann for dyrking av hagevekster, og han skrev flere skrifter om det. Likevel kjenner vi ikke til at Hauge fremmet noe hagebruk her. Siden hans generelle holdning var at ting skulle ha økonomisk betydning, så var vel neppe Sør-Gjæslingan et interessant sted for dette budskapet heller.

Begrepet hage er knyttet til innhegning, og det var neppe mulig å berge hagevekster uten gjerder i et miljø med husdyr.

Oppblomstring av hageinteressen på Sør-Gjæslingan 1930 –1960

Fra 1900 og utover bosatte flere nye familier seg i Sør-Gjæslingan. Disse satte seg opp nye hus, og mange av dem anla hager. Dette var folk som drev fiske på heltid.

En rekke tiltak i tida øker interessen for hagedyrking i Norge. Det Norske hageselskap blir etablert, og de gir ut tidsskriftet Norsk Hagetidend som agiterer for grønnsaksdyrking og hagebruk. Landhusholdningsselskapene og selskapet for Norges Vel er aktive pådrivere for hagesaken, og de delte ut frø til skoleelevene for å lage skolehage. Skoleelevene fikk etter hvert husstell som fag på skolen og det påvirket familiene til bruk av grønnsaker. Da rådgivningstjenesten i landbruket utviklet seg fikk de vandrelærere og etter hvert herredsagronomer. Vandrelærer for Ytre Namdal K M Hagen fra Leka var en aktiv pådriver, særlig for dyrking av turnips. I 1948 ble det også ansatt fylkesgartner for småhagebruk i Namdalen, og fra 1960 hadde hagelagene sin store blomstringsperiode i Nord-Trøndelag.

Hvor mye av entusiasmen for å fremme hagesaken som ble spredt til Sør-Gjæslingan, vet vi lite konkret om. Hagekulturen i Sør-Gjæslingan hadde sin oppblomstring før, under og etter krigen. En hage ble laget så seint som utpå 1960-tallet. Dette passer bra sammen med den generelle trenden.

Avfolking. Hagene forfaller

En hage er et stykke natur som blir styrt av menneskene som skjøtter den. En hage er alltid det

Tegningen viser eksempel på en hage ved en av de nyere heimene i været, Bakkan på Heimværet. Denne hagen er også en av de mest artsrike hagene i Sør-Gjæslingan i 2002. Tegning: M. Danielsen

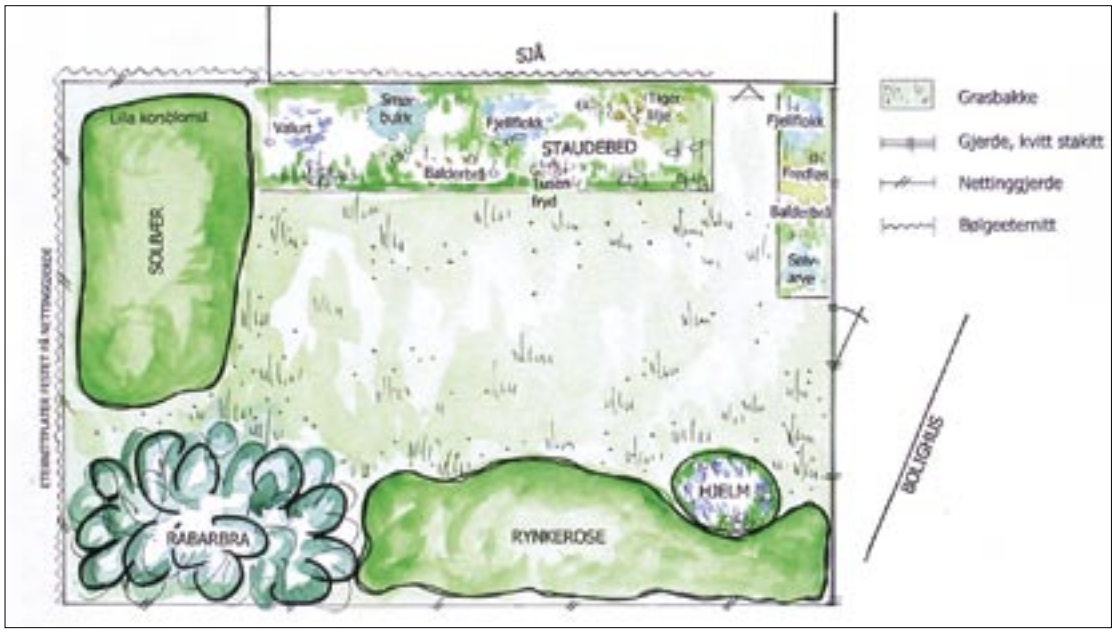

den skjøttes til å være, en hage kan ikke "bevares" passivt. Når skjøtselen uteblir utvikler hagen seg til natur og blir borte som hage. Dette er spesielt følsomt i et område som Sør-Gjæslingan der det tøffe klimaet gjør at prosessen går fort. Hagegjerdene blir etter hvert borte, plantematerialet blir mindre artsrikt og jordsmonnet skrumper. Da været ble fraflyttet opphørte den regelmessige skjøtselen av de fleste hagene. I dag er boligene fritidshus og hagene stelles ut fra en ny situasjon og nye ideer.

Vernestatus og fritidsbebyggelse

I et fredet kulturmiljø er hagen en viktig del av helheten. For hageeiere som er interessert i å ta vare på hagene sine, bør få tilbud om råd og vink fra fagfolk hvis de ønsker det. Det kan også gis tilskudd til opprusting og tilbakeføring av hager til slik den var på et tidligere tidspunkt.

Tegningen viser hagen ved "Sameiet på Heimværet slik den var omkring 1950. Tegning: M. Danielsen

De to tegningene av hagen ved "Sameiet Heimværet" på denne og neste side, viser hvordan en hage kan forandre seg over tid. Hagen ca. 1950 hadde tydelige bed, sti med sjelsand og grasbakke. Registreringen fra 2002 viser en hage med samme avgrensning, men uten grønnsaksenger og sti, og med uklar organisering av busker, trær og blomster. Endringene skyldes både omlegging og naturlig utvikling.

Til venstre hagen ved sykestua og til høyre hagen ved Telegrafen. Den lukkede firkanten ved husets gavlside er en tradisjonell hageform i Sør-Gjæslingan. Disse hagene representerer også typisk innramming og materialbruk. I dag har hagen til venstre fått stakittgjerde av impregnert materiale.
Foto: Hilde A. Tokle

Beskrivelse av hagene – Registreringsmateriale

Nesten ingen av hagene som er registrert i Sør-Gjæslingan har hatt kontinuerlig skjøtsel siden de ble anlagt. Etter at været ble fraflyttet har de fleste hagene forfalt. Dette har påvirket registreringene på følgende måte:

- Det som er mest synlig i dag er varige elementer av betong, stein, metall og til en viss grad treverk. Det vil si at den overordna strukturen som for eksempel hagens avgrensning, har vært grei å registrere.
- Jordsmonnet har avtatt siden hagene var i drift. På noen steder er det tegn på at hagen hadde opp til 0,5m tjukkere jordsmonn. Plantene har forvillet seg slik at formen på bed, avgrensning av grasmark og utforming av grusganger er borte. Dette er en viktig del av strukturen i hagene som i liten grad er registrert.
- Plantevalget er ganske artsfattig, det er preget av et lite utvalg kulturplanter og planter som vokser vilt på kysten. Kulturplantene vi finner har overlevd fordi de har stor konkurranseevne og er svært forplantningsdyktige. De ville plantene kan ha blitt plantet inn i hagen og stelt som hageplanter, dette er ikke uvanlig i klimatisk marginale strøk. Når disse plantene ikke har fått stell har de forvillet seg igjen. De ville plantene i hagen er også en del av naturlig suksesjon ved manglende vedlikehold.
- Det er mange planter som sikkert var vanlige i hagene som vi ikke har funnet. Typiske slike planter er:
  Planter som ble pakket inne eller dekket til om vinteren. Dette er bl.a. viktig mot vindslit, og er ikke uvanlig i værharde strøk.

Tegning viser hagen ved "Sameiet" på Heimværet slik den var sommeren 2002.
Tegning: M. Danielsen

Hagen på Hylla er inngjerdet på alle fire kanter og skjermet for all ferdsel. Området rundt huset for øvrig er skjøttet og velpleid, men dette oppfattes ikke som en del av hagen.
Bærbusker, og flere slags stauder finnes i den skjermede hagen.
Foto: Hilde A. Tokle

Planter som ble tatt inn om vinteren. Noen planter ble tatt inn og holdt som potteplanter om vinteren og satt ut i hagen om sommeren. Andre planter ble tatt opp om høsten og satt i en jordkjeller e.l. Eksempelvis georginerøtter.
Planter som er avhengig av god gjødsling og vanning.
Ettårige planter som ble sådd inne og drevet fram i vinduskarmen, eller sådd ute tidlig om våren.

Siden hagene i Sør-Gjæslingan er så nye, finnes det mye mer kunnskap blant folk, enn det vi fikk samlet sommeren 2002. Dersom hagene i Sør-Gjæslingan skal ytes rettferdighet i dokumentasjon gjenstår en del arbeid med bl.a. intervju og søking etter bilder hos hageeierne.

Det hadde vært interessant å få svar på spørsmål som for eksempel:

- Når og hvordan ble hagen opparbeidet?
- Har hagen hatt flere stadier, er den endret, utviklet?
- Hvilke planter hadde dere tidligere? Når?
- Ble viltvoksende tatt inn i hagen? Kjøpte dere hageblomster, stauder?
- Sådde dere frø? Hva hadde dere av nyttevekster?
- Forsøkte dere med planteslag som ikke greide seg?
- Hadde dere andre ting, gjenstander, i hagen? Funksjonelle eller pynte/dekorative ting?
- Gjerder, ulike typer, belegg (stein, betong, tre osv.)
- Hvem var det som drev på i hagen?
- Andre historier og hendelser om hagen?

Karakteristiske trekk ved hagene

Hagene i Sør-Gjæslingan har mange felles trekk: Mest tydelig er innrammingen. Vanligst er kvitt stakitt eller nettinggjerde som står på en betongkant. Hagene er knyttet til huset på lesida, de fleste ligger mot sør-øst. Formen er tilpasset landskapet og huset, men er ofte ganske geome-

Steinbed ved eiendommen Bakkan på Heimværet.
Til høyre: Rabarbra og solbærbusker finnes fortsatt i flere av hagene i fiskeværet.
Foto: Hilde A. Tokle

trisk. Hagen er alltid et lukket rom, enten inntil huset med gjerde på tre kanter, eller løsrevet med gjerde på alle kanter.

Det er lett å finne mange grunner til innramming av hagene:

- Gjerdet gir le mot været
- Værner mot beiting
- Tar vare på jordsmonnet
- Eiendomsmarkering og privatisering
- Tradisjon eller mote
- Status

Størrelsen på hagene varierer, gjennomsnittshagen er ca. 50 m2 stor. Ved to leilendingsbruk er hagen over 100 m2, mens den største hagen ligger ved væreierboligen og er ca. 300m2.

Det fortelles om grønnsaksdyrking i flere hager i etterkrigstiden, bl.a. hos Hans og Alfhild Hansen, Søren Leirvik, Karlholmen, Nygård på Hylla og i værbestyrerens hage.

Familien Bloms hage på Heimværet. Dette er en av de store hagene i Sør-Gjæslingan som fortsatt dyrkes aktivt. Eieren har fortalt at når de setter potet legges et fiskehau sammen med sædpoteten som gjødsel.
Planter som er funnet i denne hagen: Fredløs, balderbrå, vendelrot, lupin, rosenrot, jonsokblom, prestekrage, bekkeblom, krossved, gressløk, solbær, rips og poteter.
Foto: Hilde A. Tokle

Plantelister

På de neste to sidene er det en sammenstilling av planter som er registrert i hagene i Sør-Gjæslingan sommeren 2002, og planter vi har fått informasjon om har vært dyrket i hagene her tidligere. Plantene er til dels registrert utenom blomstringstid, og det kan derfor være tvil om art- og sortsnavn. Listene er en pekepinn på plantevalget i hagene, men som omtalt i forrige avsnitt "Registreringsmateriale" er det neppe en fullstendig liste over det som ble dyrket her.

Listene bygger på antall hager der planten er registrert, ikke antall eksemplar av planten.

Følgende planter er registrert, men det er usikkert om de skal regnes som hageplanter. Noen av de er vanlige ville planter i området, andre er oppfattet som ugress.

Balderbrå
Valurt
Lilla korsblomster
Strandreddik
Vendelrot
Jonsokblom
Ormetelg
Einstape

Drivhus på Hylla.
Foto: Kolbein Dahle 1977.

Evigbergknapp

Rosenrot

Fredløs

Kornblomst

STAUDER

Norsk navn	Botanisk navn	Funnet i antall hager 2002	Omtalt dyrket tidligere	Kommentar
Brannlilje			1	
Tigerlilje	Lilium Lancifolium	1		
Primula	Primula		1	Høy sort
Liljekonvall	Convallaria majalis	3	1	
Akeleier			1	
Fruefiol (ukjent)			1	
Knoppurt	Centaurea montana	1	1	
Ridderspore			1	
Astilbe			1	
Hosta		1		
Lupiner			1	
Lupiner–gule, høye			1	
Astilbe			1	
Fagerfredløs	Lysimachia punctata	4		
Hjelm	Aconitum napellus	8		
Aurikler	Primula X pubescens		1	
Murtorskemunn	Cymbalaria muralis		1	
Snøklokker	Galanthus		2	Flere har fortalt om blomster som har vært plukket nesten om vinteren
Pinseliljer		1	3	
Påskeliljer		2	2	
Sølvarve	Cerastium biersteinii	1		
Fjellflokk	Polemonium caeruleum	2		
Tusenfryd	Bellis perennis	1		
Smørbukk	Sedum telephium	1		
Rosenrot	Sedum roseum	5		
	Iris pseudocorus	4		
Sverdlilje		1		
		1		
Pion	Paeonia	1		
Iris	Iris	1		
Nyseryllik	Achillea ptermica	1		
Prestekrage	Chrysanthemum			
Bekkeblom	Caltha palustris			

SOMMERBLOMSTER

Norsk navn	Funnet i antall hager 2002	Omtalt dyrket tidligere
Ringblomster		1
Blomstererter		1
Blomkarse		1

BÆR

Norsk navn	Funnet i antall hager 2002	Omtalt dyrket tidligere
Stikkelsbær	2	2
Solbær	5	
Rips	3	2
Jordbær		1
Bringebær	1	

GRØNNSAKER

Norsk navn	Funnet i antall hager 2002	Omtalt dyrket tidligere
Gulrøtter		4
Løk		2
Rabarbra	6	2
Sukkererter		2
Reddik		2
Salat		1
Gressløk	2	
Hodekål		1
Neper		1
Potet		2

TRÆR

Norsk navn	Botanisk navn	Funnet i antall hager 2002	Omtalt dyrket tidligere	Kommentar
Namdalspil	Salix X smithiana	2	1	Det er registrert flere piletrær utenom hagene
Rogn	Sorbus aucuparia	5		Det vanligste treet
Platanlønn	Acer pseudoplatanus	1		Lønna var større tidligere
Bjørk	Betula pubescens	2		
Osp	Populus tremula		1	Det er omtalt ett forsøk som ikke lyktes
Selje	Salix caprea	1		

Bilde over: Piletre på Karlholmen.
Bilde t.v.: Lønnetreet ved væreierboligen kjemper for å overleve.
Foto: Hilde A.Tokle

BUSKER

Norsk navn	Botanisk navn	Funnet i antall hager 2002	Omtalt dyrket tidligere	Kommentar
Snøballbusk	Viburnum opulus 'Roseum'	1		Ett eksemplar, lite
Buskroser, kvite og gule			1	Det er flere lokale sorter
Rosa 'Moje Hammarberg'		1	1	Kan forveksles med rynkerose utenom blomstring
Rosa 'Hansa'		1		Som over.
Rynkerose	Rosa rugosa	3		
Alperose	Rhododendron	1		Ett eksemplar, skrantende
Gyvel		1		

BYGNINGSMILJØ

På øyene Flatholmen, Nakken, Heimværet, Sæternesholmen, Karlholmen og Lyngsnesholmen, står til sammen ca 60 bygninger med stort og smått. Disse representerer et mangfold både i funksjon og tid.

Det er vanskelig å tidsfeste de eldste bygningene, men vi kan si at bygningsmassen viser bygge- og endringskikk gjennom om lag 200 år, fra 1800 til 2000 med tyngdepunkt fra 1850-1950.

Et av værets viktige trekk er at det har bevart mange bygninger med ulike funksjoner og brukere. Fra fiske står mottak, salteri, trandamperi, naust og skjåer, og ulike rorbuer som sesongfiskerne bodde i. Fra landbruksdrifta står to løer/fjøs, potetkjeller og et katthus som viser ærfuglens betydning som husdyr. I Salteriet, Litjbutikken og væreierboligen var det butikker som solgte alt en fisker trengte.

Ser vi på mangfoldet blant bolighusene, oppdager vi fort at de er satt opp til ulike tider. Fra væreierboligen og låner som er de eldste, til sveitserstil, funkis og etterkrigshus. Ikke minst står mange hus som hadde offentlige fellesfunksjoner som skole, telegraf, sjukestue, fiskarheim, forsamlingshus og fyrlykter.

Til sammen viser dette et velutbygd fiskevær. Det meste av fellesfunksjoner kom i sesongfiskeriets glansperiode mellom 1880 – 1930, mens den faste bosettinga ble styrket også etter andre verdenskrig. Strømforsyningen fra 60-tallet viser at dette var et av værene som hadde lengst levetid i Vikna.

Da været huset opp til 4000-5000 mann på skreifiske var det langt mer tettbygd enn i dag. Omkring 1918 var det ca 140-150 bygninger. Om lag 90 av disse var rorbuer og frittliggende skjåer som tjente som overnatting. I dag er det få rorbuer igjen, og dette gjenspeiler at sesongfiske etter hvert ble dårligere samtidig med at de nye dekksbåtene ga mulighet for overnatting.

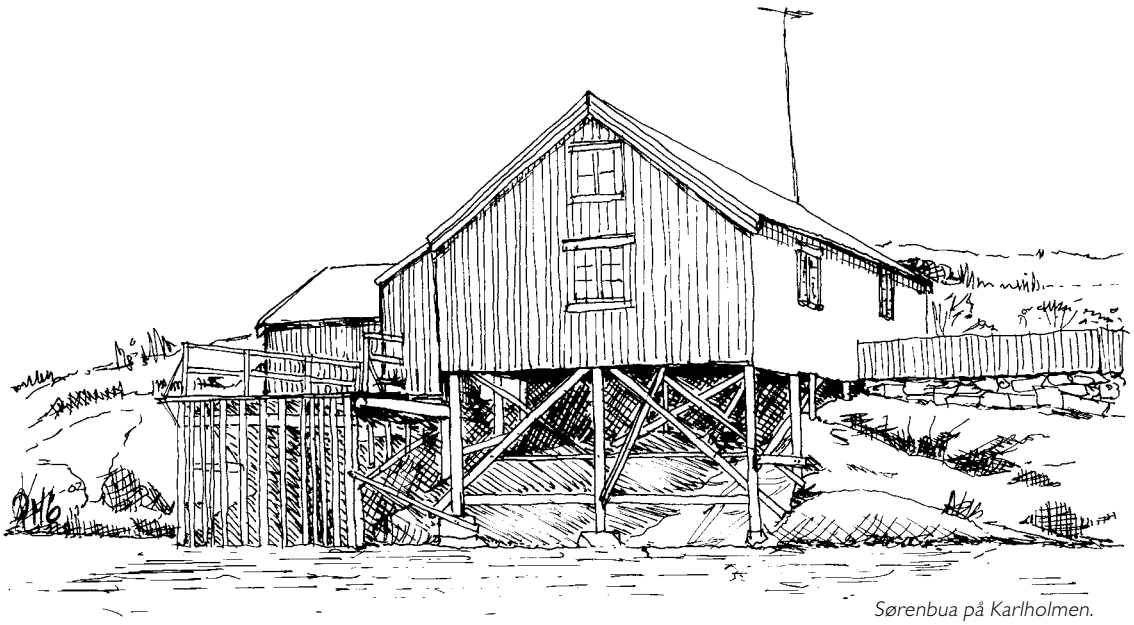

Sørenbua på Karlholmen.
Illustrasjon: Pia M. Gravbrøt

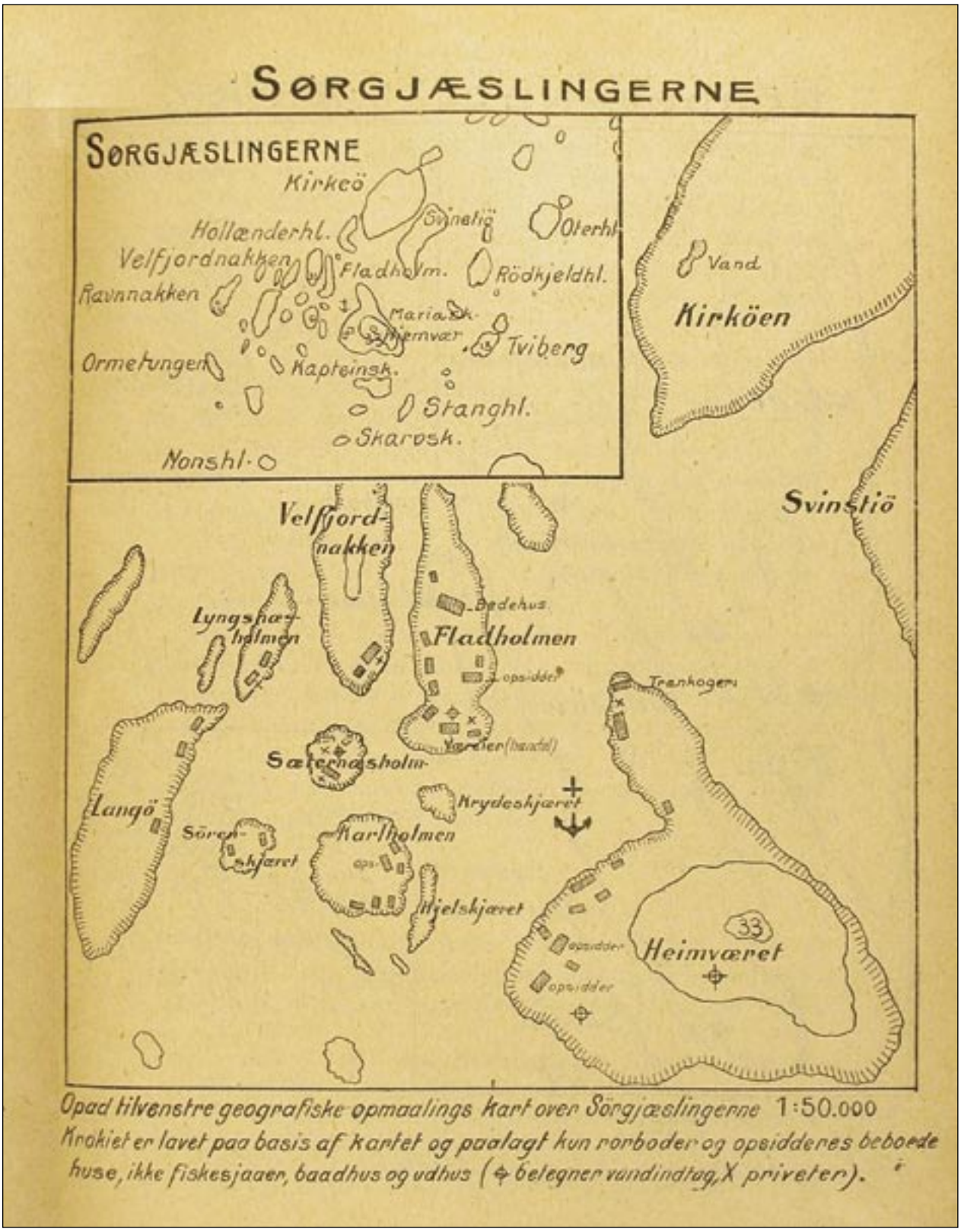

Distriktslege Harald Natvigs kart over Sør-Gjæslingan fra 1902. Legg merke til at "priveter" er spesielt avmerket på kartet.

Ulike fiskevær langs kysten

Fiskeværa er en del at et bosettingsmønster som går helt tilbake til jernalderen, med rorbuer for overnatting for fiskerne under sesongfiske. Fiskeværet som permanent bostedsform vokser fram under middelalderen, da skreifisket blir en viktig del av handelsøkonomien.

Vi har gjerne et bilde av fiskeværet som knytter seg til Nord-Norge. Det typiske lofotværet med tilreisende fiskebåter i en overfylt havn, en sammenpresset husklynge under fjellene og den hvitmalte væreierboligen tronende over okergule sjøbuer og rødmalte rorbuer. Men, fiskeværsbosettingen er så mye mer enn dette, og er egentlig like variert som den norske gårdsbosettingen. De har vekslende form, ulike bygningsstrukturer og ulike bygningstyper. Alt etter de naturgitte omgivelsene, eiendomsmønsteret og produksjonsforholdene.

Et trekk går likevel igjen, fiskeværa lå rundt naturlige havner, men ofte med lite byggegrunn på land. Derfor lå husa naturlig vendt mot sjøen, med avgrenset areal for utvidelse.

Væreierboligen i Vågar i Lofoten. Ved siden av står tjenerbolig, sjøs, stall og stabbur fra tida før 1860. I tillegg er det gjenreist rorbuer og et nytt storbåtnaust nede ved våten. Vågar var landsdelens økonomiske og kulturelle sentrum fra 1100 til 1400.

Det er gjort flere forsøk på å typologisere fiskevær ut fra bl.a. ressursgrunnlag, funksjon, eiendomsforhold og organisering. Hovedskillet kan trekkes mellom fiskevær som er basert på tilreisende fiskere og fiskevær med mest helårsbosetting, selv om det har glidende overganger. Ellfsen (1985) har foretatt en mer fininndelt klassifisering:

1) Fiskerlandsbyen (Bleik)
2) Rorvær med mange eiere (Nyksund, Henningsvær)
3) Lofotværet (Nusfjord, Reine)
4) Rorvær med en eier (Sør-Gjæslingan)
5) Møreværet (Grip)
6) Finnmarksværet (Berlevåg, Mehamn)

I en slik studie av funksjonstyper ser vi hvordan arkitekturen i landskapet, det bygde miljøet, er et samspill i en kontinuerlig prosess med å forme omgivelsene innenfor de naturgitte rammene.

Eiendomsforholdene har i flere fiskevær spilt en betydelig rolle i landskapsutforminga

Væreierens egenskaper, økonomi og byggelyst har i ulik grad påvirka landskapsbildet i fiskeværa. Kontrasten mellom væreierens store våningshus, brygger og sjøhus og den mer beskjedne bebyggelsen til folket ellers i enkelte fiskevær, vitner om store sosiale og økonomiske ulikheter i perioder. I fiskevær der væreiersystemet har vart lengst, finner vi oftest disse kontrastene.

Sammenligner vi bygningsmasse og eierforhold er det ett viktig forhold der Sør-Gjæslingan skiller seg klart ut i forhold til alle andre fiskevær. Ingen andre steder har en så stor del av bygningsmassen etter væreiertida blitt overtatt av det offentlige som i Sør-Gjæslingan. Ettersom dette skjedde så sent som i 1978, nettopp i den tida da kulturminnevern og etter hvert kulturfredning blir styrket, er det opplagt at Sør-Gjæslingan er aktuell som kulturmiljøfredet område.

Et felles forhold for alle fiskeværa er eiernes forhold til fraflytta hus. I de aller fleste til feller har familiene som har flytta fra fiskeværa beholdt husa sine og er flinke til å holde husa vedlike. Mange har sterke relasjoner til heimplassen fortsatt.

Neste side: Fiskeværstypologi .
Kilde: Karl Otto Ellefsen: "Fiskeværet - den norske landsbyen", Byggekunst 1985/7

Fiske-landbyen
Bleik på Andøya. Tilpassing på strandflate. Fiskebonde-bosetting med landsbykarakter. Andre eks.: Mefjordvær, Eggum, Sula.
Foto: Fjellanger/Widerøe (ca. 1950).

Rorvær, – mange eiere
Nyksund i Vesterålen. Landskapstilpasing til naturhavn. Mange fiskebrukere om havna. Andre eks.: Henningsvær.
Foto: Lundevall

Lofot-været
Nusfjord på Flakstadøya. Landskapstilpassing til naturhavn. Værreiersamfunn. Andre eks.: Å, Sørvågen, Reine, Hamnøy, Sund, Ballstad.

Rorvær, – en eier
Sør-Gjæslingan. Vikna i Nord-Trøndelag. Naturtilpassing til øyer og sund nær fiskeplassene. Utbygd for å kunne ta imot maksimalt antall fiskere. Kartet viser bebyggelsesstrukturen ca. 1920.
Foto: Woxengs Samlinger Rørvik

Møre-været
Ona, Sandøy-kommune på Romsdalskysten. Fast bosatt fiskevær, øytilpassing, en eier, værreier som bodde utenfor været. Andre eks.: Grip, Bjørnsund, Veidholmen og Titran.
Foto: Tormund Husøy

Finnmarksværet
Berlevåg. Mange fiskebruk omkring havn ytterst mot havnet. Diagrammet viser bebyggelsesstrukturen før krigen.
Andre eks.: Mehamn, Gamvik

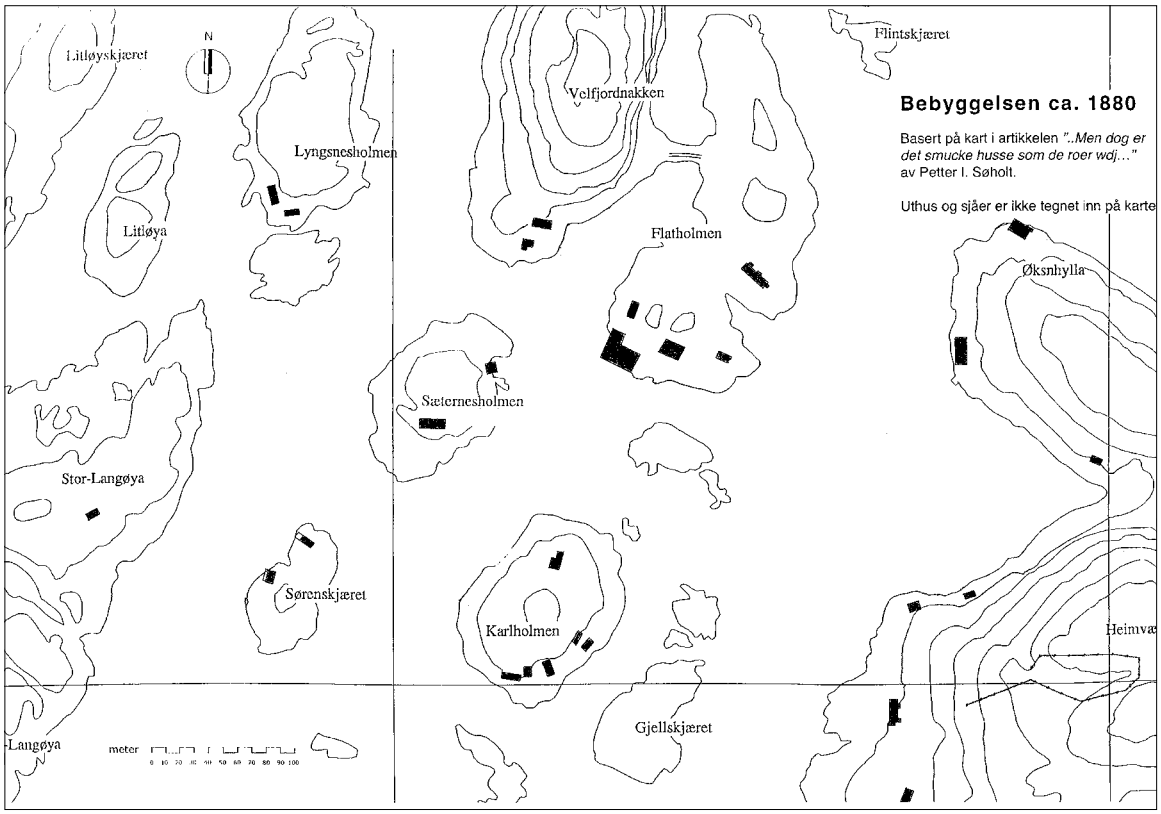
Bebyggelsen ca. 1880
Basert på kart i artikkelen "..Men dog er det smucke husse som de roer wdj..." av Petter I. Søholt.
Uthus og sjåer er ikke tegnet inn på karte
N
Litløyskjæret
Lyngsnesholmen
Litløya
Velfjordnakken
Flatholmen
Flintskjæret
Øksnhylla
Sæternesholmen
Stor-Langøya
Sørenskjæret
Karlholmen
Gjellskjæret
Langøya
meter

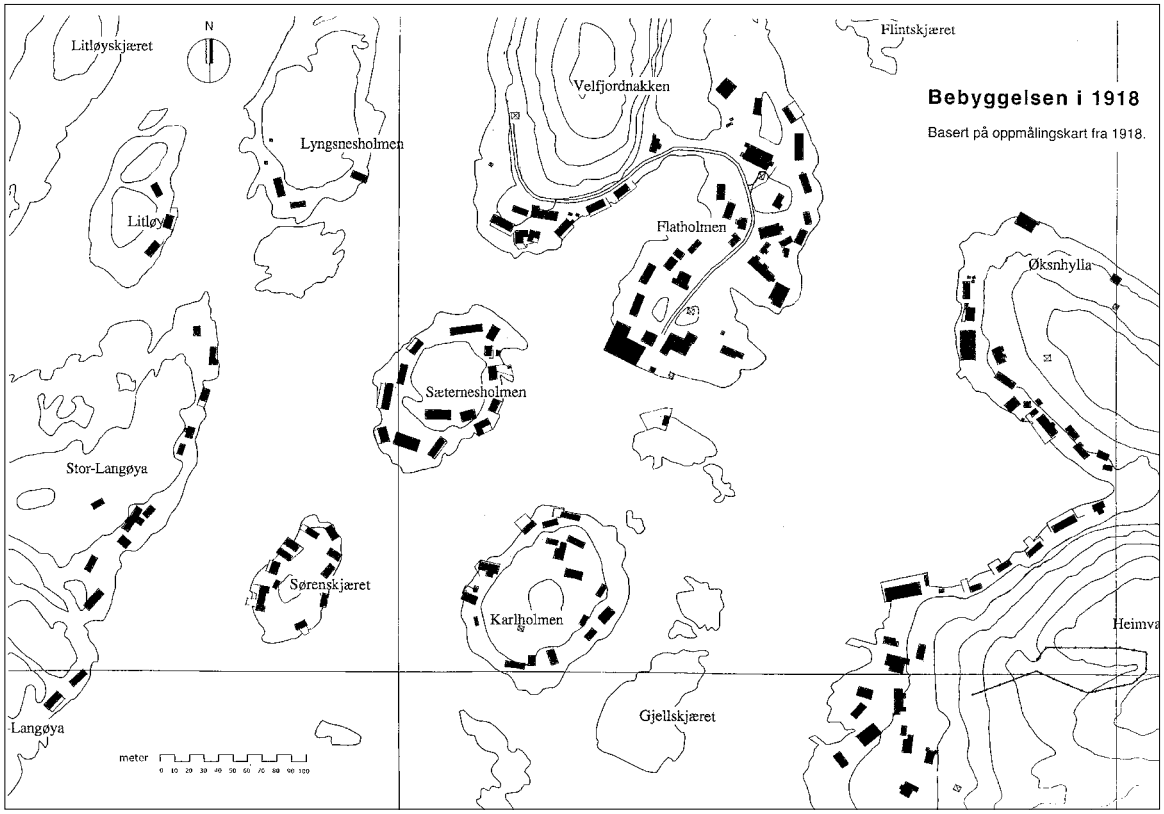
Bebyggelsen i 1918
Basert på oppmålingskart fra 1918.
N
Litløyskjæret
Lyngsnesholmen
Velfjordnakken
Flatholmen
Flintskjæret
Øksnhylla
Sæternesholmen
Stor-Langøya
Sørenskjæret
Karlholmen
Gjellskjæret
Langøya
meter

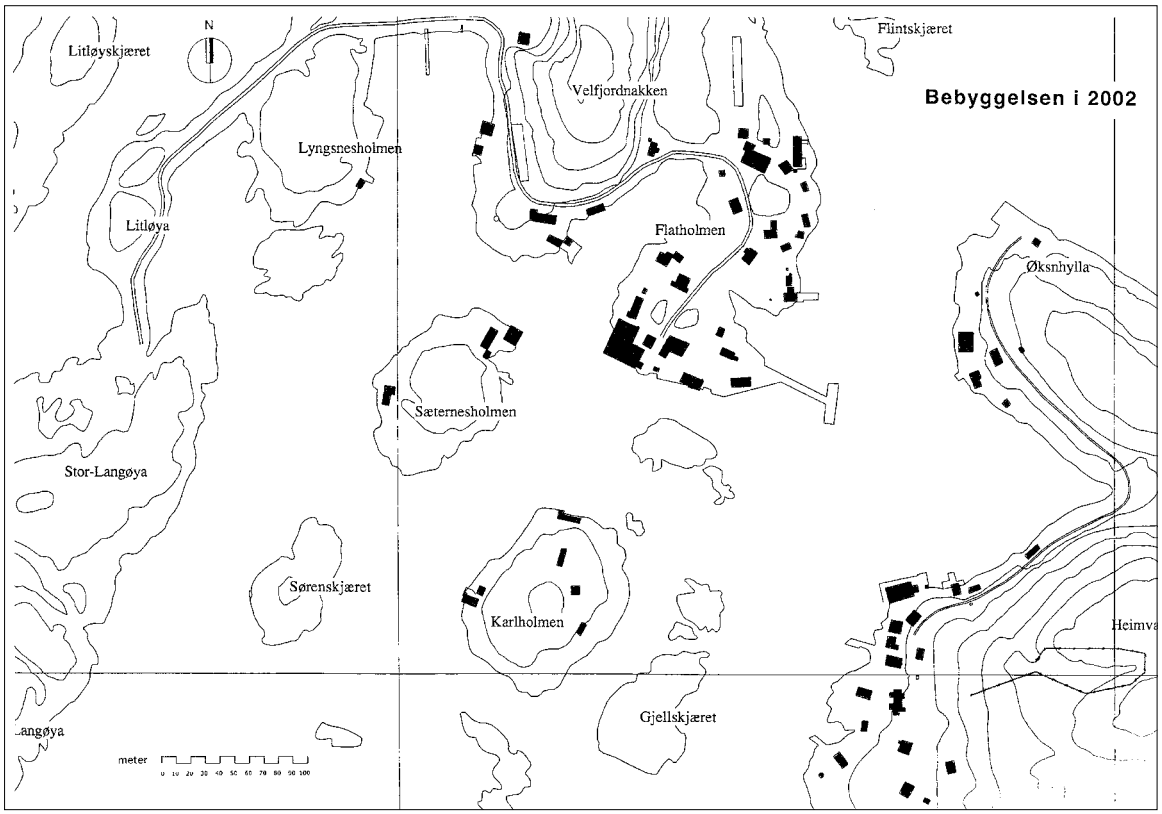

Generelle trekk ved bygningsmiljøet på Sør-Gjæslingan

Byggeskikken, er resultat av mange faktorer. Som ellers i kyststrøkene har naturforholdene spilt en rolle, men også økonomi, motestrømninger og byggherrens kunnskap om å bygge.

Generelt kan vi si at bygningene er enkle og nøkterne. De er tilpasset det de skal brukes til, og gjerne formet på selve byggeplassen i et samspill mellom tradisjon og nye impulser.

De ytre kyststrøkene både i Vikna og ellers i landet er områder nesten uten skog. Alt trevirke til hustømmer må skaffes fra indre strøk eller samles opp fra sjøen. Dette har satt sitt preg på byggeskikken; folk bygde relativt få og små hus og materialene ble utnyttet så langt som mulig.

Mange av bygningene er i årenes løp endret og bygd på. Nye materialer og former er friskt introdusert i den gamle bygningskulturen, og materialer brukt i en sammenheng er gjenbrukt i en annen. Resultatet vitner om kreativitet og stor tilpasningsevne.

Kystfolk har ofte vært tidlig ute med å ta i bruk nye teknikker og materialer. Nye impulser kom gjerne tidligere sjøvegen til kyststrøkene enn inn i landet. Kanskje var kystfolket mindre bundet av tradisjonen enn folk i innlandet. Samtidig kan nøkternhe-

Kart på denne og forrige side viser at bebyggelsen i Sør-Gjæslingan har endret seg over tid mht. utbredelse og omfang. På kartet fra 2002 har også veianlegg og moloer kommet til. Kart: Pia M. Gravbrøt og Vikna kommune

Heimværet sett fra Flatholmen. Skisse: Pia M. Gravbrøt

Bebyggelsen på Heimværet er mangfoldig og sammensatt både i funksjon og form. Her finnes bygninger som tidligere var tilknyttet væreierens virksomhet, leilendingsanlegg med boliger, fjøs, uthus og naust, og rorbuer, skolebygning, skjåer, naust, katthus m.m.
F.v: Rorbu som ble omdisponert til bolig, uthus, etterkrigsbolig og Salteriet.
Foto: NTFK

I midten til høyre: Fiskarheimen på Flatholmen ble bygd som forsamlingshus for fiskere og vigslet i 1885. Dette er en av de monumentale bygninger i fiskeværet.
Foto: K. Dahle 1978

ten i forhold til byggeskikk og materialbruk henge sammen med en ustabil økonomi. I gode tider da fisket slo til, bygde folk nye hus eller gjorde større endringer på det en hadde, mens i nedgangstider ble det ikke råd til vedlikehold.

Endringene etter 2. verdenskrig omformet fiskeværet på tilsvarende måte som landsbygda. Det skjedde ei industrialisering og sentralisering av fiskerinæringa. Dette endret fiskeværene på ulike måter. Enkelte steder ble det gjort store investeringer i havner, moloer, fiskemottak og annen infrastruktur. Mange av de gamle fiskeværene mistet sine nærings- og velferdsfunksjoner, og ble senere forlatt. Andre vær har overlevd og tilpasset seg den nye tida.

Det spesielle for Sør-Gjæslingan er at det står igjen som et tilnærmet uendret eksempel på den gamle bygningskulturen.

Volum og hovedform
Ser vi på bygningens volum og hovedform i været, er de fleste bygningene små og nøkterne 1 og 11/2 etasjers bygninger. Form og utstrekning er ofte et resultat av tømmerets dimensjoner og begrensinger som konstruksjonsvirke. Noen få bygninger er mer monumentale, for eksempel bryggene, slik som fiskemottaket og Salteriet, væreierens hovedbygning og Fiskarheimen.

Materialbruk – gjenbruk
Materialbruken er avhengig av kostnader og tilgangen på ulike materialer. Gjenbruk av materialer er vanlig, spesielt på rorbuer, skjåer, naust og andre uthus. Dette ser vi både i bygningenes hovedkonstruksjoner og i paneler, vinduer og andre bygningsdeler. Rekved og "russerplank", saget material som er mistet fra russiske skipslager og samlet

Fjøset over er en del av det tidligere leilendingsanlegget på Heimværet. Husdyrrommet i 1. etasje er oppført av gjenbrukt laftet tømmer. Den hvite hovedbygningen er oppført delvis i laftet tømmer og delvis i "sperreverk" (bindingsverk).
Foto: K. Dahle

Det tidligere strandsitteranlegget på Hylla består fortsatt av bolig, sjøbu, skjåer og grishus/uthus. Uthuset ligger bak og til høyre for boligen.
Hyllabua lengst til vestre i bildet var eid av væreieren. Den var bolig for væreieren på Abelvær, før den ble flyttet ut til Sør-Gjæslingan for å brukes som rorbu til utleie for sesongfiskere.
Foto: Pia M. Gravbrøt oktober 2002

opp som rekved, er også mye brukt. Mange av tømmerkassene i rorbuene kan ha stått på gårdsanlegg i skogrike innlandsbygder tidligere.

De bygningene som skiller seg ut fra dette mønstret er væreierens bygninger og de i offentlig eie slik som sjukestua og telegrafen. Her er materialene kostbarere og mer bearbeidet enn på de fleste andre bygninger.

Konstruksjoner
Laftet tømmer eller plank var den vanligste byggemåten i rorbuene, boligene, de offentlige bygningene, og en del av væreierens bygninger. Skjåer, naust og andre uthus er i all hovedsak oppført i bindingsverk, eller "sperreverk" som er den lokale benevnelsen.

Bindingsverk er også vanlig i påbygg, og enkelte hus kan både ha gjenbrukt tømmer og bindingsverk i konstruksjonen. Bindingsverket tok først helt over for lafteteknikken i 1950-årene da glassvatt og steinull ble tatt i bruk som isolasjonsmateriale.

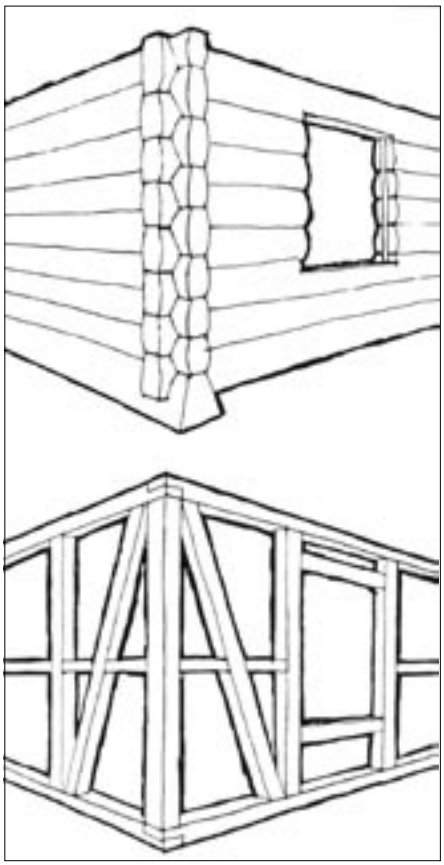

Eksempel på laftevegg (øverst) og bindingsverk.
Illustrasjonene er hentet fra boka "Gamle trehus" av Drange, Aanesen og Brænne, 1992.

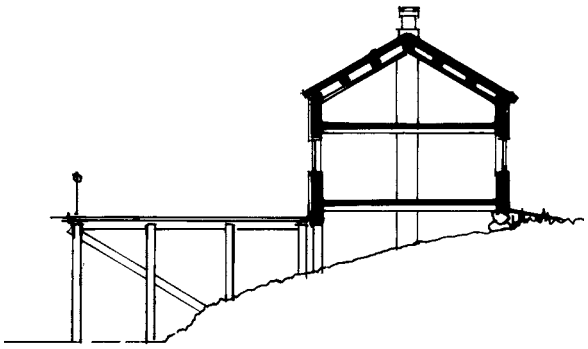

Denne bua ved Nakktun er oppført i laftet plank.
Foto: Kolbein Dahle, 1978
Skisse t.v: Tverrsnitt gjennom rorbu med kai mot sjøen.
Skisse: Pia M. Gravbrøt

Tømmermannskledningen på Skogmobua er av seintvokst, margskåret granvirke. Foto: Pia Gravbrøt

Telegrafbygningen - kledd med seintvokst, høvlet og profilert furumaterial. Foto: Pia Gravbrøt

Trandamperiet med kledning av gran. Foto: Hilde A. Tokle

Utvendig kledning

I dag er alle bygninger på Sør-Gjæslingan kledd med utvendig beskyttende bordkledning eller eternitt. Vi vet ikke hvor lenge bordkledning har vært vanlig i været, men fotografier viser at det trolig er mer enn 125 år. På 1600-tallet kom oppgangssaga i vanlig bruk i Norge. Saga var en revolusjonerende nyvinning fordi det ble mulig å beskytte hovedkonstruksjoner mot vær og vind med bordpanleing. Dette forenklet vedlikeholdet og økte levetiden på bygningene vesentlig.

Vanlig tømmermannskledning eller slettpanel/ låvepanel av gjenbruksmaterialer, rekved eller "russerplank" finner vi på mange av rorbuene, skjåer, naust og de mindre bygningene knyttet til tidligere fast bosetting. I følge Harald Nygård har det etter krigen vært vanlig å dra til Ottersøy for å sage opp rekved.

Det er brukt høvlet materialer som kan ha vært spesielt utformet for enkelte viktige bygninger, f.eks. Væreierboligen, Fiskarheimen, Telegrafen og Kystlåna/hovedbygningen på Heimværet. I disse eksemplene ser vi at det har vært brukt furumaterial med stor andel kjerneved eller materialer av seintvokst granvirke. Dette er material av god kvalitet som holder seg lenge selv på kysten. Låna på Heimværet har fremdels kledning som sannsynligvis er over 125 år gammel.

Nyere materialer som bølgeblikk og eternitt kom tidlig i bruk på kysten, og ble vanlig på Sør-Gjæslingan utover på 1950-tallet. Det ble lagt eternittkledning på Fiskarheimen og flere bolighus, bl.a. på våningshusene på Karlholmen og Heimværet.

Eternitt ble sett på som nærmest en vedlikeholdsfri nyvinning som skulle holde i mange år, og ble selvfølgelig svært utbredt på kysten. I dag ser vi at flere av bygningene i Sør-Gjæslingan som ble kledd med eternitt likevel har råteskader i veggkonstruksjonen. Dette skyldes for dårlig lufting under eternitten. I de fleste tilfeller er eternitten lagt rett på papp eller underbord av tre uten utlekting. I dag er eternitten en viktig del av bygningshistorien på kysten som sannsynligvis vil være borte om noen tiår. Derfor er det viktig å ta vare på de eksemplene som lar seg gjøre å holde i stand.

2 bilder over: Gammelbua på Heimværet er en av de eldste rorbuer i fiskeværet. Tømmerkassen er oppført av gjenbruksmaterialer. Bordkledningen består både av gjenbruksmaterialer og rekved.
Foto: Pia M. Gravbrøt og Hilde A. Tokle

2 bilder over: Naust tilhørende et av de to tidligere leilendingsanleggene på Heimværet. Bordkledningen består både av gjenbruksmaterialer og rekved. Foto: Pia M. Gravbrøt

Hus med platekledning av eternitt. Hovedbygningen ved leilendingsanlegget på Karlholmen ble utvendig kledd med eternittplater mot nord, vest og sør på 1950-tallet. Mot øst er det tømmermannskledning, trolig av granvirke. Foto: Pia M. Gravbrøt
Bolig oppført i 1943 på Heimværet. Veggen mot sørvest er kledd med eternitt.
Foto: Pia M. Gravbrøt

Enkelte boliger fra tidlig 1900-tall har rikt profilerte detaljer etter tidens stilideal. Det er brukt materialer av god kvalitet på bygningsdeler som er eksponert for klimapåkjenninger, eksempelvis seinvokst granvirke eller kjerneved av furu.
Øverst: Sveitserstilsbolig på Heimværet.
I midten: Sykestua på Flatholmen.
Nederst: Paneler og vindusomramming på boligene overfor er preget av sveitserstilens rike detaljering.
Foto: Hilde A. Tokle

Over: Salteriet i 1977, før eternittkledningen ble erstattet med ny tømmermannskledning pga. store råteskader i konstruksjoner under eternitten. Foto: Kolbein Dahle
Under: Bordkledningen følger terrenget. Dette er vanlig på naust og skjåer i fiskeværet. Skisse: Pia M. Gravbrøt

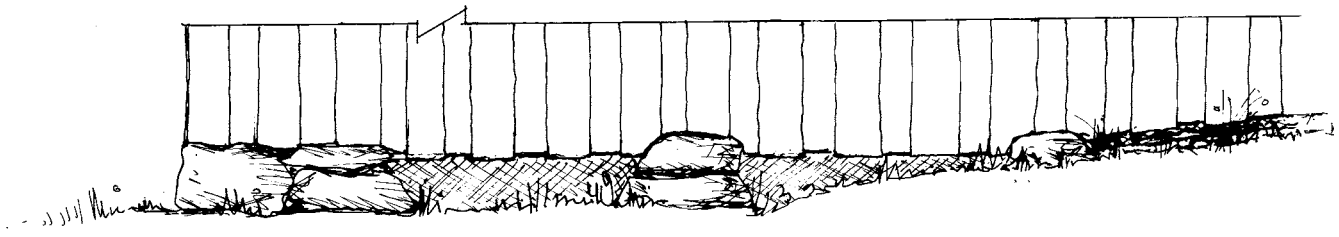

Illustrasjonene er hentet fra boka "Gamle trehus" av Drange, Aanensen og Brænne, 1992.

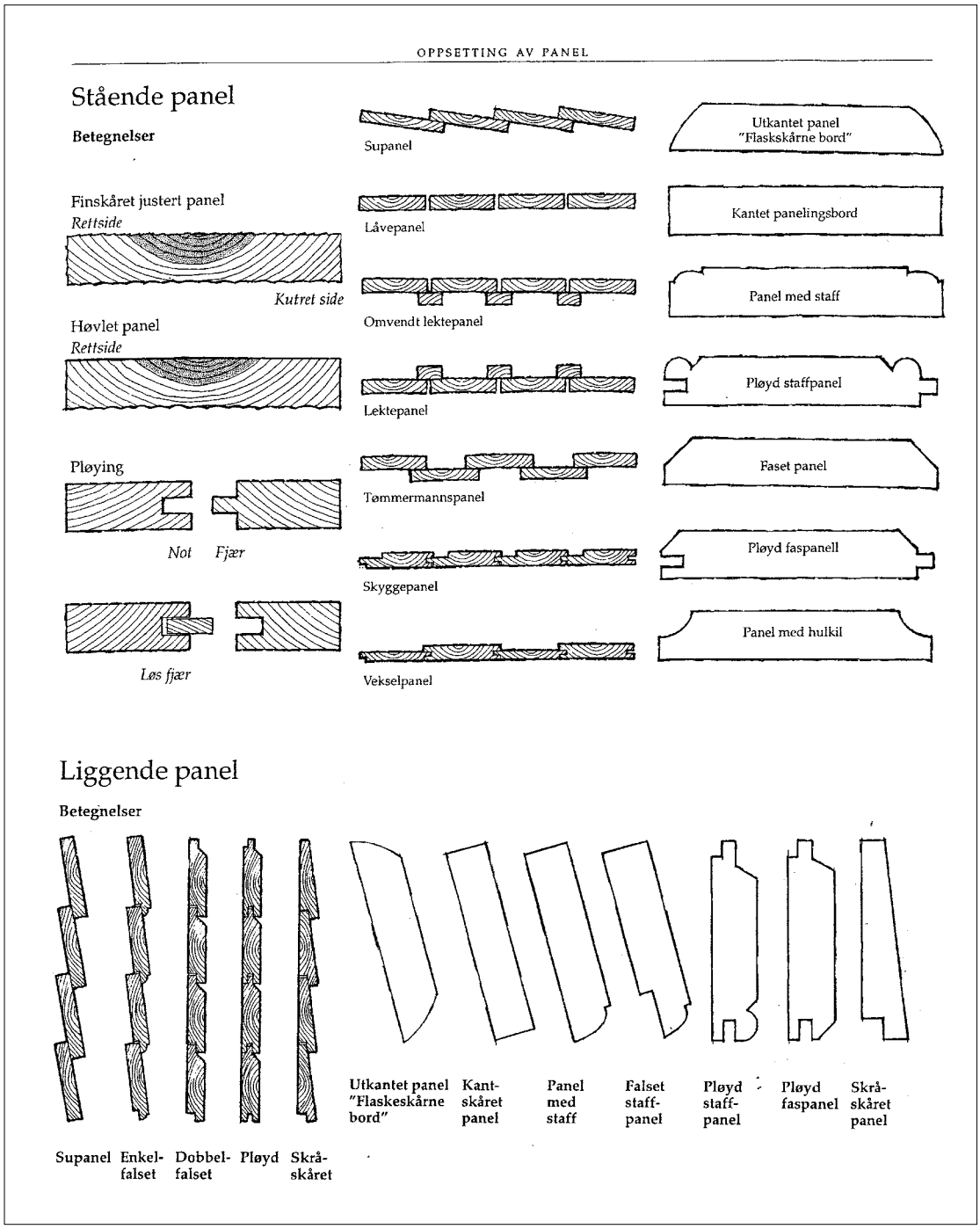

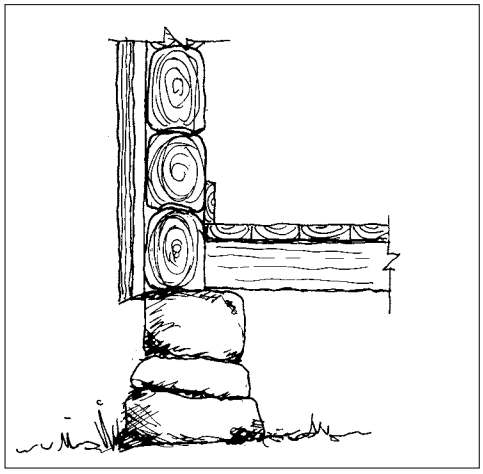

Skissen til venstre viser et vanlig konstruksjons- og fundamenteringsprinsipp i Sør-Gjæslingan, med holdstein lagt rett på bakken. Syllstokken eller nederste omfar av laft/ tømmerkonstruksjonen hviler på holdsteinene. Det samme gjør delvis gulvbjelkelaget, der det ikke er lagt direkte på fjellgrunn. Tømmermannskledning eller annen type bordkledning er i de fleste tilfeller lagt rett utenpå tømmerkassen, uten vindtetting eller lufteskjikt.
Skisse: Pia M. Gravbrøt

Over: Værpåkjenningen på bygningene er stor i dette barske kystklimaet. Bordkledning av hurtigvokst trevirke er utsatt for stor slitasje og råteskader. Denne rorbua, "Skogmobua", på Karlholmen er kledd med seintvokst margskåret granvirke av god kvalitet. Malingen er tæret vekk av tidens tann, men råteskader finnes knapt på denne veggen.
Øverst og i midten t.v: Et milespill er ripet inn i bordkledningen på Stornaustet sørvest på Heimværet. Kanskje er det et spisebord som er gjenbrukt som utvendig kledning. På nært hold kan man studere knivriper og inskripsjoner i treverket.
Foto: Pia M. Gravbrøt
Nederst t.v: Utendoen på fjøset på Heimværet er kledd med gjenbruksmaterial og bakhun-bord. Gjenbruk av materialer har vært og er delvis fortsatt vanlig i Sør-Gjæslingan, spesielt i rorbuer, skjåer, uthus, og naust.
Foto: Hilde A. Tokle

Grønnmalt bølgeblikk og knappe takutstikk på nausttak på Heimværet.

Over: Skifertak på Fiskarheimen på Flatholmen.
Foto: Pia M. Gravbrøt

Taktekking

Bølgeblikk er det mest brukte taktekkingsmateriale på Sør-Gjæslingan i dag. I tidligere tider var tekking av torv eller spon vanlig. Torvtekking ble gjerne brukt over buromsdelen i rorbuene og på bolighus fordi torva isolerer. Den ble tatt ut på holmer og øyer i området. Dette er det fortsatt spor etter.

På skjåer, uthus, naust og i noen grad på boliger og væreierens bygninger, ble det fra slutten av 1800-tallet vanlig å bruke spon til taktekking. På mange av disse bygningene er det fortsatt bevart rester av eldre spontak under nyere bølgeblikk.

Staværingsbua - nylagt tak etter gammel tradisjon, med torv over buromsdelen og spon over skjådelen.

T.h: Bølgeeternitt-tak på etterkrigsbolig på Flatholmen.
Nederst: Grønnmalte bølgeblikktak er det mange av på Sør-Gjæslingan. Bølgeblikket ruster pga. havsaltet. Spesielt er nedre deler av taket langs rafta utsatt for rustskader. Se nederst til høyre. Knappe takutstikk er vanlig på de fleste bygningene i fiskeværet. Slik unngår man at kraftige vinder "får tak i" og skader eller fjerner tak. Alle foto på denne siden: Pia M. Gravbrøt

Fiskarheimen - en av få bygninger i været med store takutstikk og utvendig utsmykning. Bygningen har utskjæringer på synlige takåser og høvlet og profilert kledning.

Telegrafbygningen har høvlede og profilerte vindusomramminger og kledning.

Skifertekking forekommer på noen større bygninger som væreierboligen, fiskarheimen, skolen, telegrafen og sjukestua. Det finnes også eternitt eller papp på enkelte bygninger. Andre typer taktekking som for eksempel tegl- eller betongtakstein ser ikke ut til å ha vært vanlig. Vi kjenner likevel et eksempel, uthuset som hører til telegrafen, har rimelig sikkert vært tekket med betongtakstein tidligere.

Detaljering, tekniske løsninger

Den knappe og nøkterne detaljeringen på bygningene på Sør-Gjæslingan, er karakteristisk for byggeskikken i kystområda. Den er erfaringsmessig tilpasset et kystklima med mye vind og nedbør. Dette gjenspeiler seg f.eks. i knappe takutstikk som er utformet slik for å unngå at kraftige vinder skal kunne "få tak i" og skade taket. Uvær og orkaner har mange ganger gjort skade på bygningene på Sør-Gjæslingan. Løsninger som ikke er godt nok tilpasset kystklimaet, har ikke lang levetid. Derfor er gjerne lette bindingsverkskonstruksjoner, som skjåer, naust og uthus, bardunert fast til bakken med jernstag eller vaiere for å unngå å bli blåst på sjøen.

Utvendig utsmykking og detaljering av bl.a. vindusomramming, vindskier og konstruktive elementer er også begrenset. Her kan ikke dette oppfattes som ressursknapphet eller manglende sans for estetikk, men heller som en fornuftig og ærlig tilpassing til landskap og klima. Funksjon har nødvendigvis hatt større betydning enn form og estetikk.

På lik linje med bordkledning og konstruksjoner er det også stor grad av gjenbruk i vinduer og annen detaljering på bygningene. Vinduer som ble skiftet ut i bolighus, ble gjerne satt inn i naust, skjåer, uthus og kjellere. Gamle vinduer sammensatt av seintvokste og råtebestandige furumaterialer har imidlertid vært for gode til å vrakes. Til en viss grad er vinduer modernisert i takt med nye trender og arkitektoniske forbilder.

Vinduet nederst til venstre står i kjelleren i en bolig på Flatholmen, som er oppført i 1946. Boligen erstattet en eldre Namdalslån som ble revet. Vinduet er gjenbrukt fra denne låna.
Alle foto på denne side: Pia. M. Gravbrøt

Bilder ovenfra:
Enkelt vindu uten spesiell utsmykning gjenbrukt i stornaustet på Heimværet.
Nyrestaurert vindu i trandamperiet.
Vindu med høvlet og profilert omramming i Fiskarheimen.

Væreier

Plassering i landskapet
Væreierens interesser og aktiviteter var knyttet til skreifisket. Derfor lå storparten av bygningene som var tilknyttet væreierens virksomhet helt i sjøkanten.

Bygninger for mottak, foredling av råvarer og for lagring av ferdige produkter som skulle skipes ut, ble bygd der forholdene var best for å komme inntil med store båter. Grunnforholdene varierer, og det er få steder det er mulig å legge til kai med større båter. De store bryggene ble derfor spredt utover hele fiskeværet. Det var likevel godt om plassen slik at langsiden kunne ligge mot sjøen, og ikke gavlen.

Siden det var en væreier som eide hele været, har det vært forholdsvis få bygninger til fiskeindustri og handelsvirksomhet sammenliknet med andre fiskevær. Noen bygninger har også forsvunnet etter hvert som grunnlaget for driften har dødd hen, f.eks. trandamperiet på Hylla, urmakerforretningen på Flatholmen og guanolageret på Kriskjæret.

Bygninger for handel og administrasjon var ikke like avhengig av å ligge i sjøkanten, men de måtte likevel ligge sentralt og tilgjengelig for alle. Væreierboligen med butikk i 1. etasje, ligger på Flatholmen sammen med fiskemottaket, trandamperi og "litjbutikken". Disse danner det sentrumsmessige "tyngdepunktet" på stedet. Salteriet på Heimværet m/ butikklokale og rorburom for utleie, utgjorde det andre senteret.

Væreierens rorbuer for utleie var spredt over hele fiskeværet.

Fiskmottaket, væreierboligen og trandamperiet høsten 1977. Da var de fleste av væreierens bygninger malt hvite. Foto: Kolbein Dahle

Væreierboligen, oppført i 1802, er fiskeværets administrative sentrum. Dette var bosted for væreieren i de perioder han oppholdt seg i været. I tillegg har det vært butikk, resepsjon, post, telefon, kafé, bibliotek og bolig for gjester m.m. her. Bygningen har gjennomgått flere ombygginger og endringer, sist tidlig på 1990-tallet. Da ble påbygget mot nordøst revet, eternitten fjernet og mange av funkisvinduene erstattet med empirevinduer. Bygningen er også de siste åra restaurert innvendig og tilført moderne fasiliteter som kjøkken og bad.

Sjøhus: Sør-Gjæslingan har to brygger. Dette er Salteriet og Fiskemottaket. Begge er fundamentert med påler for at båtene skulle kunne gå helt inntil med lasten. Fiskemottaket har tre vindhus med vindhjul og heiseanordninger, som gjorde at tre båter kunne losse samtid.

Fiskemottaket var det driftsmessige tyngdepunktet og den største bygningen i fiskeværet. Bygningen ble sterkt utvidet tidlig på 1900-tallet, men er autentisk i den form den hadde i de gode årene tidlig på 1930-tallet. Det er foretatt noen endrin-

*Flatholmen er det "administrative senteret" i fiskeværet.
F.v: Fiskmottaket, trandamperiet, væreierboligen og det nye sanitæranlegget med Helgestua og Telegrafen bak.
Bygninger for mottak, foredling av råvarer og for lagring av ferdige produkter som skulle skipes ut, ble bygd der forholdene var best for å komme inntil med store båter.
Alle bygningene på bildet bortsett ifra Telegrafen, eies i dag av Kystmuseet Woxengs Samlinger.
Foto: Pia M. Gravbrøt oktober 2002*

Salteriet var tidligere et slags senter på Heimværet. Bygningen er oppført i 1890. Den sto tidligere et sted på Helgeland før den ble flyttet til Sør-Gjæslingan.
Foto: Pia M. Gravbrøt, oktober 2002

ger innvendig i seinere år, bl.a. ved at det er satt inn store vanntanker i deler av bygget. Mulighetene for å bearbeide fisk på tradisjonelt vis er redusert. I dag fungerer bygningen som verksted og materiallager for Kystmuseet. Bygningen er sentral for opplevelsen av stedet som et komplett og bevart fiskevær.

Salteriet utgjorde tidligere senteret på Heimværet. Bygningen er oppført i 1883/1890. Den sto tidligere på Helgeland før den ble flyttet til Sør-Gjæslingan. Bygningen har huset et mangfold av funksjoner, bl.a. butikk, kjøp og salting av fisk, dampskipskai, rorbuer for utleie, lagerrom for fiskeredskaper og bolig.

Fra det store **Trandamperiet/ Brenneriet** som ble oppført på Hyllaodden i 1878 står bare fundamentene igjen. Men trandamperiet ved fiskemottaket på Flatholmen oppført i 1941, er bevart og fortsatt i god stand. I denne bygningen er største delen av interiøret bevart og steamkjeler og "graks-kar" kan restaureres.

Rorbuene som tilhørte væreieren ble leid ut. Hyllabua som står på Heimværet og Nakkbua (nå forsamlingshuset Nakktun) som var delt i fire seksjoner, er større enn de tradisjonelle enkle og doble rorbuene ellers i fiskeværet. Hyllabua var bolig (lån) for væreieren på Abelvær. Den ble flyttet ut til Heimværet i 1840 for å brukes som rorbu.

Form og materialbruk
De fleste av væreierens driftsbygninger er enkle og nøkterne i form, materialbruk og detaljering. De er tilpasset den funksjon de skulle fylle, slik som de andre bygninger i været.

Væreierboligen derimot, hadde også som oppgave å vise væreierens status og fikk derfor noen utsmykkingsdetaljer. Det var likevel mindre enn det som var vanlig for denne sosialgruppa. At han ikke bodde der selv, kan ha bidratt til det..

Fiskemottaket og Salteriet er store og monumentale bygninger, og har stor betydning for opplevelsen av Sør-Gjæslingan som et autentisk og godt bevart fiskevær.

Hyllabua var bolig (trønderlån) for væreieren på Abelvær. Den ble flyttet ut til Heimværet i Sør-Gjæslingan i 1840 for å brukes som rorbu.
Rorbuene som tilhørte væreieren ble leid ut til sesongfiskere. Kystmuseet Woxengs Samlinger overtok Hyllabua etter den siste væreieren og den leies i dag ut til turister.
Foto: Kolbein Dahle

Bilder til høyre, ovenfra: Leilendingsanlegget på Karlholmen. Fjøset, hovedbygningen og Skogmobua midt i bildet er bevart. Fjøset på Karlholmen. Grisfjøset ved strandsitteranlegget på Hylla. Fjøset på Heimværet. Hovedbygningen på Heimværet. Foto: Hilde A. Tokle og Pia M. Gravbrøt

Fast bosetting

Plassering i landskapet

Sør-Gjæslingan har i mange hundre år hatt leilendinger med tilgang på jord. Fra 1800-tallet har det vært ett bruk på Flatholmen, ett på Karlholmen, og to på Heimværet. Bygningsmiljøene er typiske for fiskebonden. Våningshus, løer og fjøs er godt tilbaketrukket fra sjøen, mens naust og skjåer ligger i sjøkanten.

Alt i 1801 er det registrert oppsittere uten jordbruk. Da fiskeriet fikk et stort oppsving tidlig på 1900-tallet, førte det til tilflytting og flere nye fastboende på Sør-Gjæslingan. De oppsitterne som ikke drev jordbruk hadde sine hus spredt over øyene, noen nær sjøkanten andre lenger oppe på land.

Bolighus

De fleste av de fastboende uten jord kjøpte seg rorbuer som ble ombygd og tilpasset fast bosetting. Noen rorbuer ble flyttet vekk fra sjøkanten og lenger inn på holmene, noen kom fra andre steder. Andre ble bygd på eller endret i eksteriøret (farger, vinduer m.m.), uten at dette førte til store forandringer i planløsning og funksjon.

Utover på 1930-tallet ble fisket dårligere og sesongbosettingen gikk tilbake. Noen av rorbuene ble revet eller flyttet, andre ble omgjort til bolig eller skjåer/ uthus. Så sent som på 1940 og 1950 tallet ble det bygd nye boliger av gamle rorbuer. Noen av disse framstår som etterkrigshus, og det er vanskelig å kjenne dem igjen som rorbuer. Det ble også bygd boliger tilpasset tidens krav og finansieringsordninger.

Det var tidligere to leilendingsanlegg sørvest på Heimværet. Både hovedbygning (den lange hvite Namdalslåna midt i bildet), fjøs, 2 naust til venstre, gammelbua midt i bildet og stornaustet lengst til høyre tilhørte et av de to anleggene. Foto: Pia M. Gravbrøt

Kystlåner/Namdalslåner

Noen av de eldste bolighusene er låner. Dette er lange, smale bygninger med ett rom i bredden og vinduer som gir gjennomlys. Bildet på forsiden av planen viser to slike låner på Heimværet lengst bak i bildet. De var begge bolighus på de to leilendingsbrukene, og den til venstre står fortssatt i dag. I hele området fra Nordmøre til Helgeland har varianter av trønderlåna vært den dominerende hustypen fra 1700-tallet til slutten av 1800-tallet. Trønderlåna utviklet seg tidlig fra ei treromsstue i en etasje ofte med et lavt loft, til toetasjeshus. Så kunne den bli bygd på med ei ny stue på andre siden av inngangen slik at det ble et symmetrisk hus, i skrift kalt midtgangshus eller parstue. Meldte behovet seg for mer rom ble det gjerne bygd på langkammers, og kanskje ei ny treromsstue til kårfolket.

Trønderlåna på Namdalskysten er gjerne omtalt som kystlåner og er en variant av namdalslåna. Felles for lånene på kysten, er at de gjerne var litt lavere og mindre i volum enn bygningene i de indre bygdene.

Ombygde rorbuer og midtpipehus, midtgangshus.

De yngre bolighusene på Sør-Gjæslingan har ikke samme formen som lånene, men er påvirket av annen boligbygging fra slutten av 1800-årene og framover 1900-tallet. Noen av dem er ombygde rorbuer, andre er bygd av gjenbrukt rorbutømmer. Vi kan dele dem inn i tre typer:

- De ombygde rorbuene som har bevart rorbuformen,
- De som ligner midtgangshus
- De som ligner på midtpipehus/1900-tallets vanligste boligtype.

Med midtgangshus mener vi hus om har mer eller mindre symmetrisk langfasade med inngangsdør omtrent på midten. I motsetning til lånene kan de ha to rom i bredden, og de er sjelden to fulle etasjer. Bygningstypen kom til Trøndelag med sveitserstilen i de siste tiårene av 1800-tallet.

Midtpipehusene omtrent like breie som lange, og bygd i 1, 1 ½ eller 2 etasjer, som regel plassert på en solid kjeller. Halvetasjen har gjerne vindu i gavlen og i takopplett enten på en eller begge langsidene. Hustypen har bakgrunn i byggeskikken på Østlandet, og ble videreutviklet av arkitekter med engasjement i å forbedre allmuens boforhold. Med pipa midt i huset, kunne inntil 4 rom i hver etasje få ovn tilknyttet ei pipe. Hustypen åpnet dermed for spesialiserte rom som stue, kjøkken og soverom.

Kystlåna på Heimværet er bygd ca. 1870. Lånene er en bygningstype som er lang, smal og med et rom i bredden. I bakgrunnen Karlhol. Foto: utlån fra Sameiet Heimværet

Kystlån på Hylla i 11/2 etasje tekt med torv. Bygningen er revet. Foto: Kolbein Dahle

Et utvalg av bolighustyper på Sør-Gjæslingan. Det røde huset er satt opp i 1912, og ser ut til å være et midtgangshus. Også huset på Hylla kan ha denne formen. Det okerfargede er opprinnelig ei rorbu som er bygd om til bolig. Det kvite huset er satt opp i 1946, og har formen til et midtpipehus som har fått flere påbygg. Her er det brukt en del materialer fra familiens gamle hus som var ei lån som sto like ved. Foto: Hilde A. Tokle og Pia M. Gravbrøt

Godt eksempel på sveitserstil detaljer i omramminga. Vinduet har sideomramming med knivsnitt og fasing. Vannbordet over vinduet har staffprofil, og kviler på vinduknekter. Over ser vi et hullbord dekorert med innboret likearmet kors med sirkelavslutning på hver arm. Nedre vannbord er profilert likeledes listene under øvre og nedre vannbord. Selve vinduet er et empire vindu. Slike vindu finner vi på mange av bygningene, både eldre og yngre. Tegning: Bente Sand

Detaljer og tidsuttrykk

De fleste husa er ikke bygd i noen helhetlig stil, men inspirert av moten og byggmestertegninger tilpasset gamle bygningsmaterialer og lokal skikk. De ble på denne måten en særegen blanding av det gammeldagse og det moderne. De husa som er bygd av det offentlige er mer enhetlig. Det skyldes antakelig at de er bygd etter tegninger og av nye materialer. Lokal tradisjon og gjenbruksmaterialer hadde liten betydning for byggingen.

De fleste husa er bygd om opp gjennom tidene. Materialbruk og snekkerdetaljer forteller om det som er skiftet ut. Derfor sier husa mye om endring i byggeskikken og bruken av huset. På den måten kan vi lese mye av den nære bosettingshistoria og folkets tro på, og ønske om å bo i været i bygningenes form, volum og detaljer. Det er viktig å være klar over dette, slik at ikke viktig informasjon går tapt av vanvare gjennom framtidig bruk og vedlikehold.

Uthus som fjøs, skjåer, naust og buer er vanskeligere å datere ut fra stilhistorie og bygningsdetaljer, men også slike bygninger avslører ombygginger og endringer i bruken.

Både væreierbygningen og låna på Heimværet viser klassisistiske stiltrekk som var moderne i første halvdel av 1800-tallet, og har et mer tydelig stilpreg.

Sveitserstil

På 1800-tallet ble de gamle byggeskikkene på landsbygda oppdaget som en del av de romantiske strømningene som gjorde seg gjeldende over hele Europa. Samtidig gjorde de fagutdannete arkitektene seg stadig mer bemerket også utenfor byene både med spesialtegnete hus, men ikke minst med typeteginger. Sveitsisk byggetradisjon passet særlig godt inn i denne strømningen, men omtrent den samme stilen ble markedsført som "norsk" "Elisabeth-stil" "antikk" osv. Sveitserstilen med sine avleggere var svært populær fra 1880-åra til litt etter første verdenskrig. Særlig viktig var det at dekoren understreket det konstruktive i husene, for eksempel slik som de utstikkende sperrene og bjelkene. Et karakteristisk trekk for sveitserbygningene var de store takutspringene. Bruken av panel var også en viktig del av stilens estetikk. Panelen var spinkel og glatthøvlet, vanligst var staffpanel. Dekoren skulle være i forlengelse av det funksjonelle og finnes særlig på verandaer og utbygg.

Det mest karakteristiske sveitserstilhuset i været, ligger helt sør på Heimværet. Spesielt er det pynten i gavlen vi legger merke til på avstand. Elementer fra sveitserstilen ser vi også på bolighuset på Hylla, og ikke minst på Fiskarheimen og Sjukestua på Heimværet.

Mange av husa er bygd på og om opp gjennom åra. Derfor sier husa mye om endring i byggeskikk. Her er en tegning av låna på Heimværet fra 1985. Huset viser utviklingen i materialbruk og vindu. Et vindu skiftes kun når det er nødvendig, og derfor har huset mange forskjellige typer vindu. Dette er et viktig trekk å ta vare på. Tegning: T. J. Stray Zahl Pettersen

"Funkishuset" på Flatholmen ble oppført som bolig for fiskerfamilie i 1946. Foto: Pia M. Gravbrøt

Funkis/Funksjonalisme
Ovenfor er sveitserstilen omtalt som et forsøk på å modernisere en nasjonal folkelig byggeskikk. Rundt 1920 var det en periode med bruk av klassisistiske eller antikke stilelement som gjorde seg gjeldende, men mot slutten av det tiåret kom det en reaksjon mot all stilkopieringa. I det moderne samfunnet var det behov for rasjonelle og praktiske hus, og på dette grunnlaget ble funksjonalismen lansert. Nå var all dekor borte, vindusflatene ble så store som teknisk mulig og formen på huset skulle vise funksjonen. Valmtak og pyramidetak ble vanlige.

På Flatholmen står et hus bygd med inspirasjon fra villaarkitekturen på slutten av 40-tallet. Spesielt det lave pyramidetaket får oss til å tenke på funkisstilen.

Mot etterkrigstidas nøkternhet
Funksjonalismen, støttet av Husbankens nøkterne typetegninger, preget småhusbygginga i landet fra 1945 til godt ut på 1980-tallet. I tida omkring andre verdenskrig ble det satt opp to hus på Heimværet og et på Flatholmen. Alle tre har 1 ½ etasje plassert på en solid kjeller. ½-etasjen har vinduene i gavlveggen, men også takopplett med vindu på langsida slik at det ble en mer innholdsrik etasje.

Lokal byggetradisjon og teknikk kunne henge igjen i detaljer som forenklet omramming rundt vinduer og dører, uten profiler og staffasje. På ett hus som i 2001 ble gjenreist etter brann, er sveitserstilens vindusknekter brukt på nytt - igjen et utilsiktet eksempel på motens makt.

Husmorvinduenes inntog
På 1960-70 tallet kom husmorvinduene, et stort vindu med bare ei rute og forseglet dobbeltvindu! Dette var en fantastisk nyvinning, som i tillegg gjorde vindusvasken langt lettere. Vindustypen passet inn i funksjonalismens ideal - enkelhet, effektivitet og rasjonalitet. Med skolerte håndverkere forsvant også omrammingen rundt vinduer og dører. Det er ingen bolighus fra denne perioden på Sør-Gjæslingan. Men vi ser nyvinninga i de husene som måtte skifte vinduer på denne tida.

Fjøs/låver, sommerfjøs, andre uthus med dyr i
I dag står det igjen to fjøs/låver til et bruk på Heimværet og et på Karlholmen. Fjøset/låven på Heimværet er den eldste, bygd i 1913. På denne er husdyrrommet laftet, mens resten er bygd i tungt bindingsverk med panel på utsiden. På oversida går kjørebrua inn på låven. Fjøset på Karlholmen er satt opp omkring 1960, av blant annet en laftet kasse som tidligere var i bruk til noe annet.

De fire bruka hadde også sommerfjøs. Overfor husene på Heimværet, øverst i bakken, står holdsteinene igjen etter et slikt sommerfjøs.

Flere av uthusene har vært brukt til sau og gris både på Hylla og på Flatholmen. Både fjøsa/låvene og disse uthusa er svært viktig for å forstå livet i været.

Uthus på Flatholmen som ble brukt til sau fram til 2001. Foto: Pia M. Gravbrøt

Leilendingsanlegg på Heimværet. Fjøset i forgrunnen er revet. Foto: Kolbein Dahle 1977

Naust
På Heimværet står ei rekke med naust som er viktig for miljøet. Folk fant tidlig ut å sette båten inn i naust når den ikke var i bruk. Ordet kommer av nava som betyr skip og sta som betyr å stå, altså er naust noe båtene står i. Det var flere av de fastboende som hadde naust, mens fiskerne i rorbuene bare trakk de oppover berget.

Nausta kan være av mange slag og bygd i forskjellige teknikker og materialer som stein, tømmer, sjelterverk elle reisverk.

De nausta som står i Gjæslingan i dag er fra begynnelsen av forrige århundre, og trolig bygd i bindingsverk kledd utvendig med låvepanel og bølgeblikktak.

Størrelsen på nausta varierer. Det har vært flere storbåtnaust i Gjæslingan, blant annet et som tilhørte leilendingsbruket på Flatholmen. I dag står det et godt bevart storbåtnaust helt sørvest på Heimværet.

Nausta kunne også bli bygd i kombinasjon med bu, rorbu og bolig. Naustloftet på Flatholmen er en kombinasjon av naust med leilighet ovenpå. Bygget er satt opp i 1910 i 1 ½ etasje, og leieligheten har fungert både som rorbu og bolig for de som arbeidde på fiskemottaket.

Skjåer og (sjø)buer
Mens naust er en bygning som båten står i, ble skjåer og buer brukt til å oppbevare fiskeredskap, til å egne liner, bøte garn og nøter, og stelle med fisk hvis det ikke var for store kvanta. Nausta egna seg ikke til slikt, fordi båten tok opp det meste av plassen og fordi det var trekkfullt. Dessuten var de sjelden låst.

Det er ingen skarp grense mellom bu og skjå, og i Sør-Gjæslingan omtales de fleste bygningene kun som skjå. Et hus ble likevel omtalt som garnbøtebua. Om det er tilfeldig vites ikke, men en tanke er at skjåen er mer trekkfull og glissen enn bua, og at bua er litt større. Det kan tenkes at bua er laftet mens skjåen er i reisverk eller bindingsverk. Det kan også tenkes at den trekkfulle skjåen var god til oppbevaring og tørking av redskapen mens bua var mer til å arbeide i, for eksempel å bøte garn.

Sjøhus på Heimværet.
T.h: Nyere sjøbuer på vestsiden av Nakken. Disse brukes av yrkesfiskere i dag.
Foto: Hilde A. Tokle og Pia M. Gravbrøt

På kysten kan gjerne naustene bli bygd i kombinasjon med sjøbu, rorbu eller bolig. Naustloftet på Flatholmen har naust i første etasje og leilighet i andre. Foto: Pia M. Gravbrøt

Ordet skjå brukes også om andre bygninger, for eksempel torvskjå.

Andre uthus
De fire bruka i været har tidligere hatt flere bygninger som hørte til driften og husholdningen på gården, men i dag er det kun få igjen. På Flatholmen, bak Fiskarheimen, er en potetkjeller sprengt inn i fjellet og murt opp med skottstein. Kjelleren hadde tidligere trevegger inni, og betonggulv. Kjelleren hadde antakelig bærende himling under åstaket.

Over: Potetkjeller sprengt inn i berget og murt opp med skottstein. Mangler taket.
Foto: Hilde A. Tokle

Under: Hus med mange bruksområder, tidligere har det huset griser.
Foto: Hilde A. Tokle

Andre småhus
I kyststrøk har ærfuglen nærmest vært som et husdyr å regne. På Sør-Gjæslingan har de tatt godt vare på ærfulgen. Folk har laget reir/hus som fuglen kan legge egg i, og voktet dem for fiender som mink og krykkjer. Igjen ga ærfulgen egg og dun.

Det finnes mange ulike slags ærfuglhus. Stein hus er av den aller enkleste sorten.
Foto: Hilde A. Tokle

Ærhusa kunne være laget av en gammel snudd båt, av stein og steinheller, eller av anna rek som en finner i sjøkanten. I Månesbua er det laget en ærfuglinngang slik at fuglen kan legge eggene under bua. Ærfulgen har mange fiender som minken og krykkja, men også kattene utgjorde en stor trussel. Derfor ble det satt opp egne katthus, som katten ble stengt inne i for å gi fuglen ro når den skulle gå på land for å hekke.

Andre småhus som kan nevnes er leikehus for barna, og røykeri.

Bardunert røykeri på Flatholmen.
Foto:
Tor Owe Mikkelborg

Katthuset i Heimværet. Katta ble stengt inne og ungene måtte være i ro for at ærfuglen skulle komme i land for å hekke.
Foto: Hilde A. Tokle

T.v: Skjå og sjøbuer brukes til å oppbevare fiskeredskaper, egning av line og bøteing garn. Her skjå og sjøbu på Hylla.
Foto: Hilde A. Tokle

Sesongfiskerne - Rorbuer

T.h: "Sundhetsforskriften" regulerte hvor mange fiskere som kunne bo i hver rorbu. På døra mellom burom og skjå sto det hvor mange mann bua var beregnet for. Bilde fra Helgestua.
Foto og skisse under: Pia M. Gravbrøt

Boligforhold

Med opptil 5000 mann stasjonert på Sør-Gjæslingan i vinterfisket i de beste sesongene, må det til tider ha vært temmelig overfylt og dårlige hygieniske forhold. Det er forståelig at helsemyndighetene måtte gripe inn og regulere boforholdene. Helsemyndighetene regulerte også etter hvert hvor mange menn som kunne bo i hver enkelt rorbu.

Det sier oss noe om forholdene at "sundhetsforskriften" for 100 år siden krevde høyst 12 mann på 18 m2. Ei seng for to mann skulle ha måla 0,9x1,8m. I 1902 var det bare ei avdeling i Nils Sivertsens bu og ei avdeling i Hyllabua som hadde så stor plass for hver fisker. Det er vanskelig for oss å forstå i dag, og det setter utviklingen i levekår og arbeidsmiljø de siste hundre årene i perspektiv.

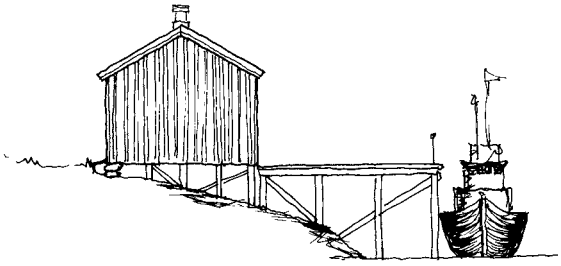

Plassering i landskapet

Landskapsform og væreierens fordeling av tomter var forhold som påvirket plasseringen av rorbuene. Rorbuene ble plassert på innsiden av holmene og i le for storhavet. Utover på 1900-tallet ble det bygd moloer mellom flere holmer.

De eldste rorbuene har trolig stått noe lenger ifra flomålet enn dagens rorbuer. Med overgang fra linefiske til mer garnbruk og tyngre og større fiskeredskaper, ble det viktigere å ha nær kontakt mellom båt og rorbu. På kart fra 1918 ser vi at de nye rorbuene er trukket så langt ned mot sjøen som mulig. Dessuten er kaianlegg bygd ut som en del av rorbuene. Dette forenklet også avfallshåndteringen siden alt overflødig gikk direkte i sjøen.

Antall, utbredelse og bruk

Hver rorbu i fiskeværet hadde et særskilt navn. Disse navnene var som regel knyttet til stedet der rorbueierne eller leietakerne kom ifra, f.eks. Staværingsbua, eller til navnet på en av rorbueierne, som f.eks Petterbua. Dessuten fantes det spesielle

"Nordkapp" på Flatholmen er ei av de lengste doble rorbuer i fiskeværet. Bak bua sees taket på Fiskarheimen.
Foto: Pia M. Gravbrøt

Rorbuer i Sør-Gjæslingan, øverst fra venstre mot høyre:
Gammelbua på Heimværet ligger et godt stykke fra flomålet og er trolig en av de eldste rorbuer i været.
Månesbua på Flatholmen.
Breidablikk på Sæternesholmen.
Staværingsbua ved Nakken.
Skogmobua på Karlholmen.
Petterbua på Heimværet.
Gammelbua øverst t.v. er ei enkel rorbu med skjå. De 5 andre rorbuene er doble, med 2 burom lagt inntil hverandre, og med hver sin skjå i endene.
Foto: Kjell Andersen RA, Tor O. Mikkelborg og Pia M. Gravbrøt +

navn som Nordkapp og Tivoli. Væreieren holdt kontroll med de forskjellige buene ved å sette nummer på dem, med ny nummerrekkefølge for hver øy og holme. Nummeret sto malt på ytterdøren på hver rorbu.

Tallet på rorbuer på Sør-Gjæslingan har variert over tid. På det meste var det omkring 100 rorbuer i Sør-Gjæslingan, nå er det bare 7 "ekte" buer igjen.

Rorbua Breidablikk på Sæternesholmen er ei dobbel rorbu med skjå i hver ende. Bak t.h: Sørenbua på Karlholmen er i enkel rorbu med skjå og separat uthus.
Foto: Kjell Andersen RA

Illustrasjonene til høyre ble utarbeidet av Distriktslege Harald Natvig da han besøkte Sør-Gjæslingan i 1902 for å studere de hygieniske forholdene.

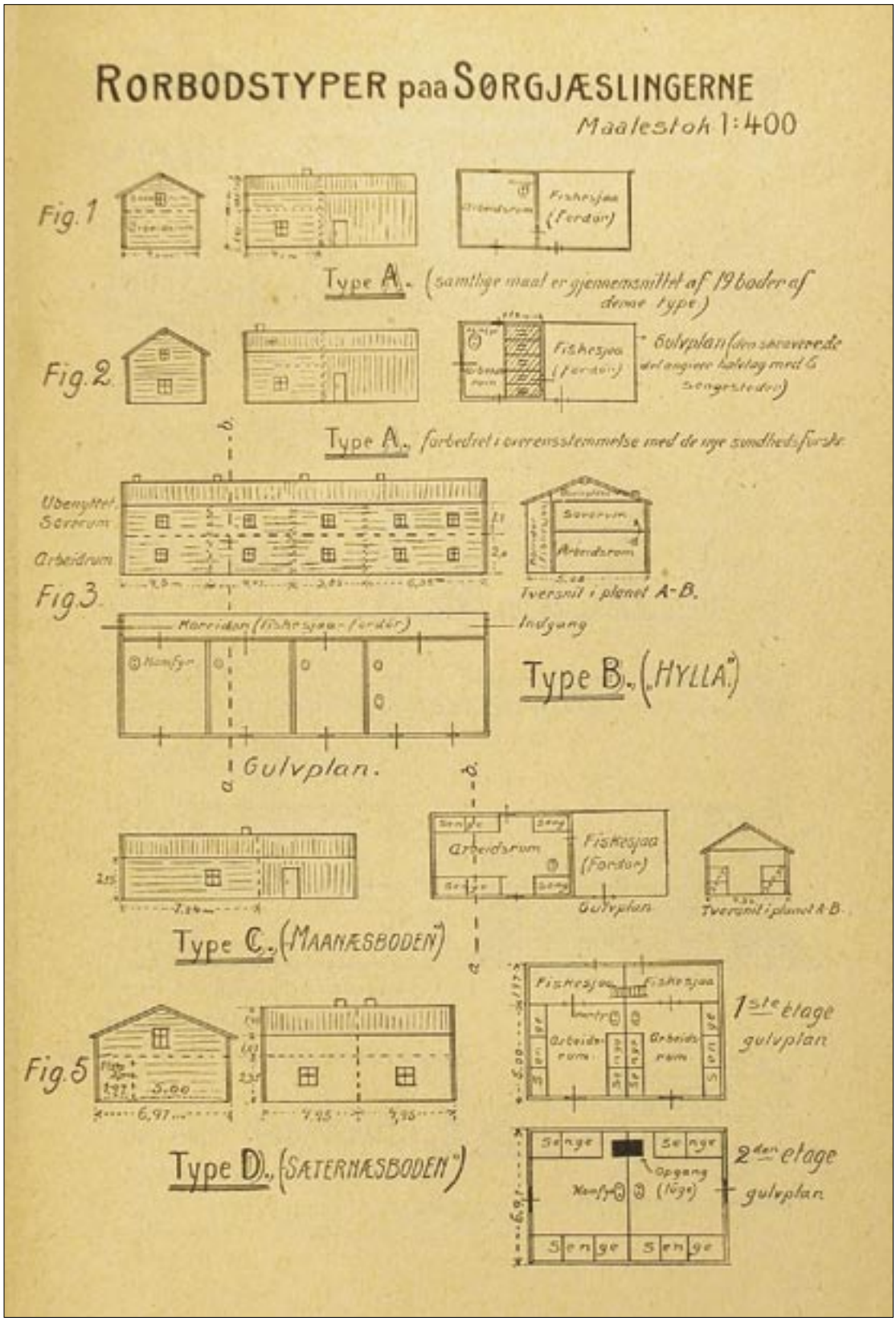

De fleste rorbuer som ble bygd etter 1850 hadde loft med soveplasser over hele buromsdelen, og fiskeutstyr og annet ble plassert i egne skjåer som påbygg til burommene. Dette var en vesentlig forbedring fra de tidligste og mest primitive rorbuene.

Utover på 1930-tallet ble fiske dårligere og rorbuene etter hvert færre. Nye motoriserte dekksbåter gjorde det også mulig å overnatte om bord. Dette ga dessuten fiskeren større frihet og han unngikk væreierens kontroll på ulike områder.

Rorbutyper
De fleste rorbuene i Sør-Gjæslingan er enkle 1-etasjes bygninger der loftet er innredet for overnatting. De fleste står på påler i sjøkanten med kaianlegg.

For 100 år siden var det 32 buer i været. Disse kunne deles inn i 4 typer (se Natvigs illustrasjon på side 52:

Type A hadde arbeidsrom i første etasje og soverom på loftet. (22 buer)
Type B (Hyllabua) var en stor bygning med arbeidsrom i første etasje og soverom i andre etasje. (1 bu)
Type C (f.eks. Månesbua) hadde felles arbeids- og soverom i første etasje. (7 buer)
Type D (f.eks. Sæternesbua) hadde felles arbeids- og soverom i begge etasjer. (2 buer)

De rorbuene som fortsatt eksisterer i dag kan deles i 2 hovedgrupper; "**enkel rorbu**" og "**dobbel rorbu**". I grunnplan er de i prinsippet likt oppbygd med en buromsdel i laftet tømmer og en skjådel oppført i bindingsverk, men den doble rorbua har 2 burom lagt inntil hverandre, gjerne med hver sin skjå i endene.

Den tømrede buromsdelen fungerte som arbeids-, oppholds- og soverom for fiskerne. Skjåen fungerte som lager og som egnings-, bøte-og oppgreiingssted for fiskeredskap.

Utenom disse 2 hovedtypene fantes det noen større rorbuer med flere enn 2 buromsavdelinger, gjerne opp til 4 rom. Disse var eid av væreieren. Skjåen på denne typen rorbuer var enten bygd på hver gavlvegg eller langs den ene langveggen. Hyllabua og Nakkbua, før den ble bygd om til forsamlinghus, er eksemper på slike rorbutyper.

Felles for rorbuene er den konstruktive oppbyggingen, og materialbruken med stor grad av gjenbruk. Mange av rorbuene i været har tidligere hatt annen beliggenhet, kanskje også funksjon. Ofte er de kommet til Sør-Gjæslingan tidlig på 1900-tallet, flyttet fra fastlandet eller i noen tilfeller fra andre fiskevær.

Bestmorbua på Karlholmen er en av mange bygninger som har stått et annet sted før den ble flyttet ut til fiskeværet. På veggen henger malingsprøver av tranmaling, komposisjonsmaling, linoljemaling m.m. Foto: Hilde A. Tokle

Lyngsnesholmbua er ei enkel rorbu med burom oppført i laftet tømmer og skjå oppført i "sperreverk" (bindingsverk). Den ble gjenoppført på Lygnsnesholmen på 1940-tallet, etter at den ble flyttet fra en av de andre holmene i været. Foto: Kolbein Dahle

Alle rorbuer har en eller flere skjåer. Den tømrede buromsdelen fungerte som arbeids-, oppholds- og soverom for fiskerne. Skjåen fungerte som lager og som egnings-, bøte-og oppgreiingssted for fiskeredskap.

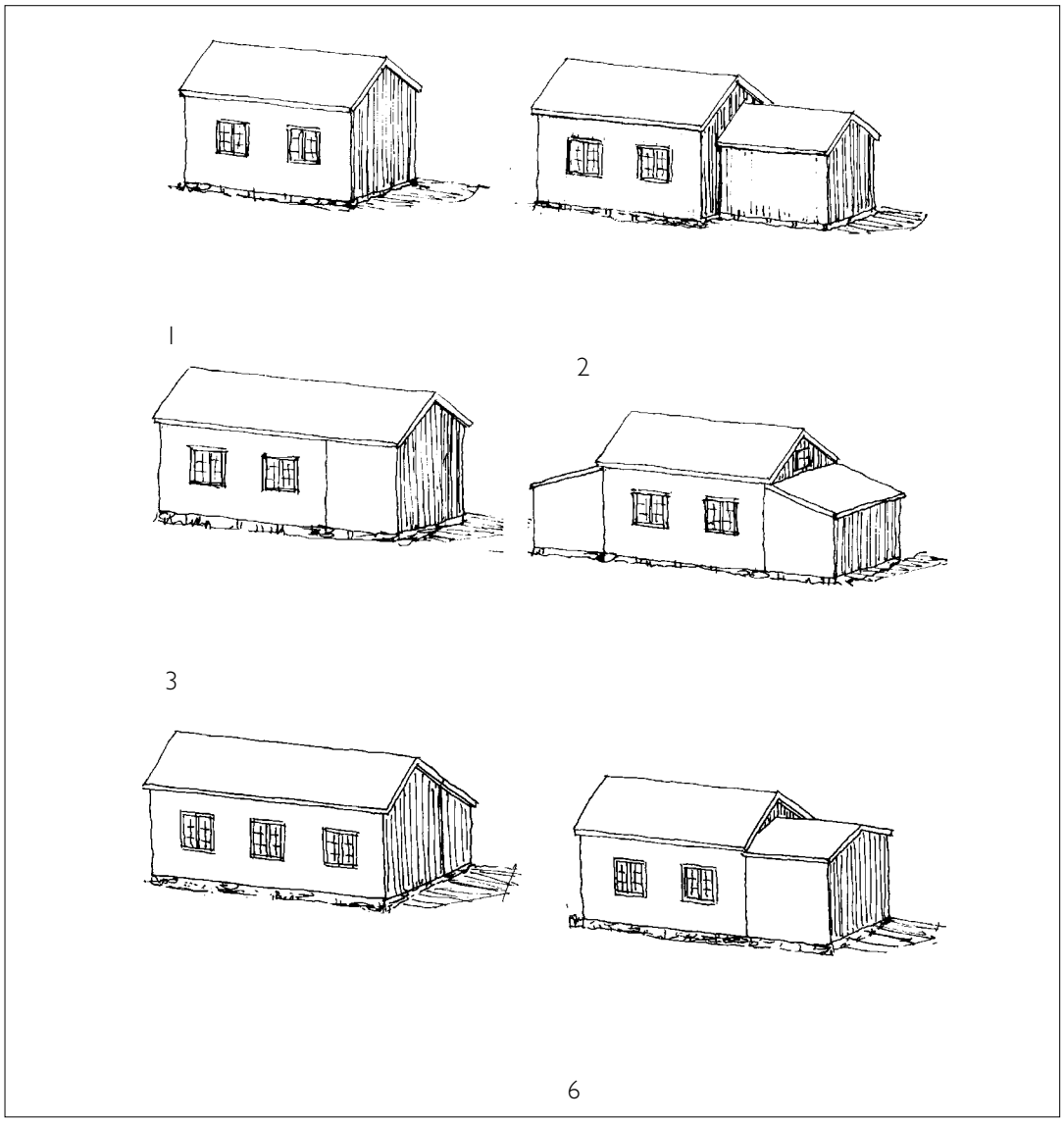

Rorbuskjåene kunne være utformet på flere forskjellige måter. Illustrasjonene over viser 6 varianter av skjå-påbygg som vi har registrert i fiskeværet i 2002. Illustrasjonene er ikke i målestokk. Disse ulike varianter av skjåer finner vi flere eksempler på i Sør-Gjæslingan:
Nr. 1: Rorbu uten skjå.
Nr. 2: Helgestua.
Nr. 3: Gammelbua, Lyngsnesholmbua, Sørenbua og Bestmorbua. Delvis også Skogmobua og Staværingsbua. Rorbuer med 2 slike skjåer, i hver ende av burommet: Petterbua, Nordkapp og Breidablikk.
Nr. 4: Rorbua nord på Sæternesholmen. Delvis også Staværingsbua, Månesbua og Helgestua.
Nr. 5: Hyllabua.
Nr. 6: Månesbua.
Illustrasjon: Pia Maria Gravbrøt

Helgestua på Flatholmen ligger et godt stykke fra flomålet og er trolig en av de eldste rorbuene i været. Den har stått på stedet siden 1850-tallet, men utvendig er den restaurert flere ganger, sist midt på 1980-tallet.
T.h: På Sæternesholmen ble er falleferdig rorbu revet og gjenreist som tilnærmet kopi for noen år siden.
Foto: Pia M. Gravbrøt og Hilde A. Tokle

Offentlige fellesfunksjoner - sosiale tiltak

Plassering i landskapet
De fleste av bygningene med samfunnsfunksjon ligger på Flatholmen, bare skolen ligger på Heimværet og forsamlingshuset Nakktun på Nakken. Disse bygningene ligger litt for seg selv og skiller seg i noen grad ut fra resten av bygningsmassen i størrelse, form, materialbruk og detaljering.

I tidligere tider var det kirkebygg på Kirkøya like nord for Flatholmen. Det er uvisst når dette bygget forsvant, men utover på 1800-tallet ble det holdt utendørs gudstjenester i fiskeværet.

I 1885 ble Fiskarheimen på Flatholmen bygd på dugnad og vigslet. Dette ble et samlingssted for fiskerne, og bygget fikk funksjon både som gudshus, bibliotek og bevertningssted. Den Indre Sjømannsmisjon drev Fiskarheimen.

Sykestuen på Flatholmen ble oppført i 1908, etter at distriktslege Harald Natvig var i fiskeværet for å studere de hygieniske forholdene. "*Renholdet i og udenfor rorbuene er slet. Feiesgarn og agnrester feies ofte ned gjennom huller i gulvet. Det gjør intet, naar skarnet går lige i sjøen, men hvor rorboden ligger oppe paa land og hviler paa helt lukket grundmur, kommer rorboden til at hvile paa en mødding. Gammelt agn, feieskarn og madrester m.m. ligger rundt omkring rorbodene, selv om der kun er to-tre skridt til sjøen. Søppelkasse er der ikke.*"

Tuberkulose, luseplage og dårlig tilgang på rent vann var noen av mange problemer i et slikt fiskevær. De mange ulykkene og den høye sykdomsfrekvensen førte til et sterkt ønske fra fiskerne om å bedre de helsemessige forholdene. Trolig var dette en utløsende faktor for byggingen av sjukestua.

"**Telegrafen**" på Flatholmen ble oppført i 1907 etter påtrykk fra Namdalens Fiskeriselskap. Et-

Over: "Telegrafen" på Flatholmen ble oppført i 1907 etter påtrykk fra Namdalens Fiskeriselskap. Bygningen er preget av sveitserstilen både i form og materialbruk.
T.v: Sykestua ble oppført i 1903, etter at distriktslege H. Natvig var i været for å studere de hygieniske forholdene. Sykestua er den hvite bygningen til venstre i bildet.
Foto: Pia M. Gravbrøt

I 1885 ble Forsamlingshuset Fiskarheimen på Flatholmen bygd på dugnad og vigslet. Fiskarheimen er en sveitserstilsbygning, oppført som elementbygg fra Spillum Dampsag.
Foto: Pia M. Gravbrøt

Den hvite skolestua på Heimværet ble oppført omkring 1890. Hit rodde barna fra holmene omkring når de skulle på skolen. Skolen ble nedlagt i 1977. Skolens utedo til venstre i bildet. Stornaustet tilhørende leilendingsanlegget til høyre.
Foto: Pia M. Gravbrøt

ter den store ulykken i 1906 der 34 mennesker omkom på sjøen, i tillegg til flere andre ulykker på sjøen, ønsket man å få vær- og stormvarsler til fiskeværet tidsnok til å forhindre flere slike dramatiske hendelser.

Skolen er en liten sveitserstilsbygning oppført i omkring 1890. Bygningen inneholder skolestue i 1. etasje og leilighet for lærer i 2. etasje.

På Nakken ligger forsamlingshuset Nakktun. Nakktun var opprinnelig væreierens utleierorbu "Nakkbua", som ble kjøpt av Namdalens Fiskarlag på 1950-tallet. Bua ble bygd om til ungdomshus og forsamlingshus for møtevirksomhet og sosiale aktiviteter.

Materialer og detaljer
De offentlige bygninger i været skiller seg noe ut ifra den øvrige nøkterne bebyggelsen.. De fleste er hvitmalte og bygde i årene like før og etter år 1900, og er i form, materialbruk og detaljering preget av sveitserstilen. Nakktun er ei ombygd rorbu og skiller seg derfor ut i dette selskapet.

I disse bygningene er det jevnt over brukt materialer av høyere kvalitet enn i uthusbygningene. Det er lagt skifer-tekking på takene, høvlet og delvis profilert bordkledning av furumaterial og solide ringmurer av naturstein. Inngangspartier, vindski/rafte-detaljer og vindusomramming er utsmykket og bearbeidet med båndsag.

Nakktun til høyre i bildet var opprinnelig ei stor rorbu som væreieren leide ut til sesongfiskere. På 1950-tallet ble den bygd om til forsamlingshus. Karlholmen og Sæternesholmen med bebyggelse sees i bakgrunnen mot sør.
Foto: Pia M. Gravbrøt

TEKNISKE ANLEGG

Brygger og kaier

Plassering

De eldste rorbuene som vi kjenner til i Sør-Gjæslingan lå langt opp fra sjøkanten og hadde ikke egen kai inntil bua. Kaia lå ved brygga eller naustet i strandkanten i de tilfeller at fiskeren hadde egen kai.

De fleste rorbuene som ble bygd tidlig på 1900-tallet, og som ble plassert like ved sjøkanten, hadde egen kai mot sjøen. Disse kaiene ble utformet ulikt avhengig av terrengform og sjøens dybde utenfor bua. Enkelte kaianlegg strekker seg over hele rorbuens lengde. Andre er bygd i enden av rorbua eller bare utenfor skjåen. Kaiene er bygd så langt ut at det er mulig å legge til med en mindre fiskebåt.

Kai/ bryggeanleggene foran fiskmottaket og salteriet er i prinsippet oppbygd på tilsvarende måte som andre kaianlegg i været, men disse er strategisk plassert der havneforholdene er spesielt dype slik at større båter kan legge til.

Det er også anlagt kai utenfor naust og enkelte skjåer som ligger inntil sjøkanten.

Form, størrelse

Størrelsen på kaianleggene varierer. De fleste mindre kaianlegg tilknyttet rorbuer, naust og skjåer har breddmål på 2,5-5 meter. Lengden varierer stort og de lengste strekker seg opptil 20 meter ut i sjøen.

Enkelte kaianlegg er delt opp i flere plan, og trappet ned mot sjøen.

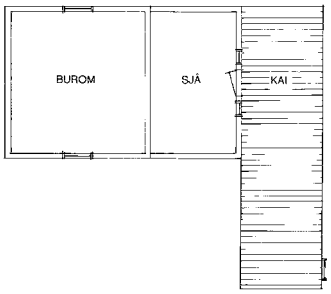

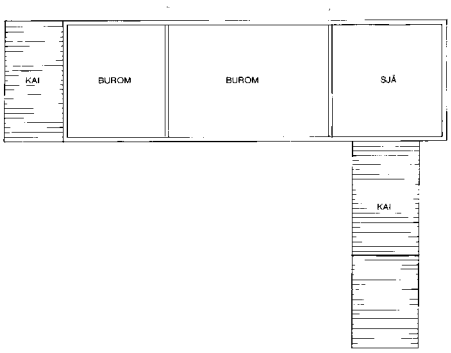

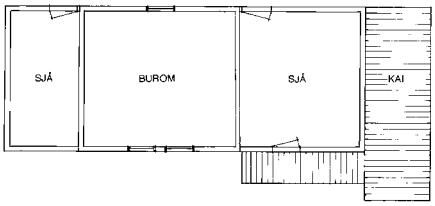

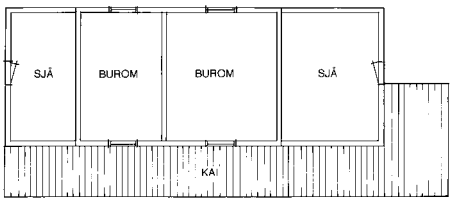

Plantegningene viser plassering av kaianlegg inntil et utvalg av rorbuer i fiskeværet, slik det var i 1980. Tegningene baserer seg på oppmålinger i forbindelse med SEFRAK-registreringer i 1980 og reistreringsarbeid sommeren 2002. Tegningene er ikke i målestokk.
Ovenfra: Lyngsnesholmbua - med kai ved siden av skjåen.
Nordkapp - kaien gikk lenger ut i sjøen enn i dag. Den var dessuten delt opp i flere plan.
Staværingsbua - med kai på siden av og foran den ene skjåen. Kaia er utvidet på langsiden av rorbua etter 1980.

Kaia ved Lyngsnesholmbua er oppbygd av gjenbruksmaterialer fra fiskehjeller.
Foto:
Tor Owe Mikkelborg

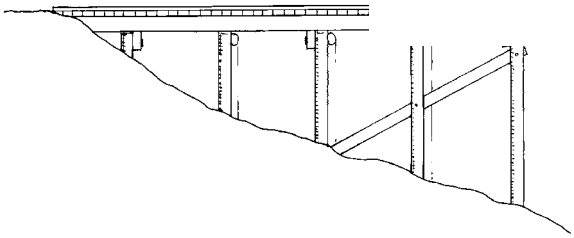

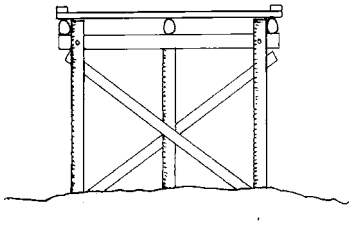

Ovenfra: Skogmobua har en liten kai med trapp ned i sjøen.
Rorbu og naust/sjøhus ved Nakktun. Her er havneforholdene dype. En moderne fiskesjark vil ikke ha problemer med å legge til her.
Nordkapp. Utenfor denne rorbua på Flatholmen er det langgrundt. Kaia gikk lenger ut i sjøen før.
Under: Kai og kaidekke ved naust/sjøhus på Flatholmen.
Foto: Tor Owe Mikkelborg
Ilustrasjon øverst t.h: Eksempel på kaikonstruksjon.
Ill: Pia M. Gravbrøt

Materialer og dimensjoner
Som på den øvrige bebyggelsen i Sør-Gjæslingan, er gjenbruk et gjennomgående prinsipp for materialbruken på storparten av kaianleggene.

Det er sannsynlig at man i tidligere tider i stor grad benyttet seg av rakved i kaikonstruksjoner. Naturlig saltimpregnert treverk hadde god motstandsdyktighet mot råteskader og strandmark. Ospetreets tilsvarende egenskaper var nok også kjent for de som bygde ved sjøen.

I dag finner vi stor grad av gjenbruk av kreosotimpregnerte telefon- eller lysstolper i bryggenes og kaianleggenes hovedkonstruksjon; i særlig grad i vertikale stolper og i noen grad også i bjelkelag. Det finnes også eksempler på bruk av rundstokker i gran, gjenbruk av stokker fra fiskehjeller (eksempelvis i Lyngsnesholmbua) og fundamenter i støpt betong og lecablokker.

Ny kai på Heimværet. Foto: Pia M. Gravbrøt

Hovedkonstruksjonene er sammenføyet enten med gjengede bolter, spiker eller bindehaker, og delvis forankret i berget med jernbolter. Enkelte kaier er også bardunert fast til berget med wire.

I bjelkelag og som skråavstivere er det brukt både dimensjonert plank av gran eller trykkimpregnert furu, rundstokker, råvedstenger og material fra fiskehjeller. Det finnes også eksempel på gjenbruk av jernbaneskinner (Silokaia).

I kaidekker dominerer bruken av plank av granvirke eller trykkimpregnert furu, i dimensjoner fra 1,5"x 4" og opp til 2"x 6". Støpt betongdekke finnes på enkelte nyere kaianlegg.

Hovedkonstruksjonene er i liten grad overflatebehandlet, men kaidekkene av tre og som ikke er av trykkimpregnert virke, er smurt med eksempelvis solar, tran, terpentin, kartoleum eller dekksolje.

Trapper og rekkverk

Fra de fleste kaiene er det anlagt trapper ned til sjøen. Disse er i likhet med kaikonstruksjonene, tilpasset terrengets beskaffenhet og avstand ned til sjøen. Enkelte kaier har en eller flere vertikale trestiger lagt inntil kaifronten, men enkle tretrapper med vanger som skrår langs etter berget og ned i vannet er også vanlig i fiskeværet.

Kaitrappene på Nordkapp-bua er gode eksempler på "gjenbrukskulturen" i været. Disse er tidligere lasteromsluker fra båt, skråstilte med tverrgående horisontale lister for fotfeste.

Det er i begrenset grad bygd rekkverk på kaianleggene i fiskeværet da dette i de fleste tilfeller er til hinder for og bevegelsen mellom båt og rorbu/ brygge/ sjøhus. Rekkverkene er enkelt og glissent utformet, gjerne med en eller to horisontale bord eller lekter av tre mellom stolpene (eks. Lyngsnesholmbua).

Andre merknader

I enkelte tilfeller ser vi at kaiene er modernisert og utformet med tettere rekkverk slik at de kan forveksles med en terrasse/altan. Slike moderniseringer endrer kaianleggenes karakter og bruksinntrykk betydelig, og fremstår som et brudd med en byggetradisjon. Det samme gjelder nyanlagte terrasser og kaianlegg som vokser ut over de størrelser og dimensjoner som er vanlig på stedet.

Slike endringer svekker bygningsmiljøets autentisitet og fremstår som uheldig i forhold til bevaringen av fiskeværet Sør-Gjæslingan som et kulturmiljø.

Naust på Heimværet med kaianlegg på siden. Foto: Tor Owe Mikkelborg

Fiskehjeller

Det finnes 2 typer fiskehjeller for tørking av fisk på Sør-Gjæslingan. "**Stokkfiskhjellen**" er en konstruksjon av raier (slanke tømmerstokker) med vaiere for bardunering. Denne typen hjell er bygd over molo- og veianlegget, og ble benyttet til tørking av skrei. Fisken ble ikke splittet opp eller "råsjela" på slike hjeller.

"**Hersjene**" som står på nordsiden av Flatholmen, er konstruert av raier med vaiere for bardunering. Fisken ble hengt opp på ståltråder spent mellom raiene, og det ble hengt opp fisk som var "råsjela".

Disse fiskehjellene er viktige miljøskapende elementer i fiskeværet.

Øverst: Hersjer for tørking av fisk på vestsiden av Nakken. Midten og nederst: Nordens lengste Stokkfiskhjell finnes i Sør-Gjæslingan.
Foto: Tor Owe Mikkelborg

Moloer og vei

Molo og veganlegg mellom Nakken og Lyngsnesholmen. Dette er den første fylkesvegen i Nord-Trøndelag. Foto: Tor Owe Mikkelborg

I 1906 sto den første fylkevegen i Nord-Trøndelag ferdig. Dette var fra Flatholmen til Nakken på Sør-Gjæslingan. Mellom de to øyene var det bygd ei bru i stein. Etter et skikkelig uvær ble brua murt helt igjen for å unngå de sterke strømningene i sjøen

Under kriger ble det bygd vei fra skolen til det store trandamperiet på Øksenhylla.

Samtidig ble veien fra Nakken utvidet med en molo bygd av sprengstein mellom Store Langøy, Lilleøy, Lyngsnesholmen og Nakken. Steinen ble tatt fra steinbruddet nordvest på Nakken. Moloen har mye å si for havneforholdene i fiskeværet. Et skjermet havnebasseng, spesielt for vind og sjø fra vest og nordvest, ga tryggere og bedre forhold for båttrafikk.

Under kriger ble det bygd vei fra skolen til det store trandamperiet på Øksenhylla. Foto: Utlån fra Kystmuseet i Nord-Trøndelag

Strømforsyning

Fiskemottaket og væreierboligen hadde dieselaggregat til lys og kraft allerede på 1950-tallet. I 1962 fikk hele været strøm. En sjøkabel ble strukket fra fastlandet og ut til været. Det ble imidlertid et relativt kortvarig gode fordi strømkabelen røk av under en storm i 1982.

Aggregathus

Siden 1980-tallet har strømforsyningen vært basert på aggregat på ca 85 kwh med reserveaggregat. Aggregatet har stort sett tilfredstillende kapasitet. Støyforholdene er vesentlig forbedret etter at aggregatet ble flyttet ut til steinbruddet for noen år tilbake. Det interne ledningsnettet (stolpenett) er nedslitt og svært utsatt for skade som følge av korrosjon m.v. I de senere åra er det oppført flere private aggregathus.

Aggregathus på Hylla - det første som ble oppført på været. Foto: Hilde A. Tokle

Vannforsyning og avløp

Brønner
Før 1900 var et av de mest kritikkverdige forholdene i fiskeværet den dårlige tilgangen på vann. Noe oppkomme fantes ikke, folk måtte enten smelte snø eller samle inn regnvann. Alternativt kunne man ro til Kjerkøya for å hente vann i bassenget. I 1905-06 ble det sprengt ut brønner på Heimværet, Flatholmen, Karlholmen og Sæternesholmen. Brønnboring som nødsarbeid på 1930-tallet forbedret vannforsyningen ytterligere.

Vannbasseng
På Heimværet ble det støpt et vannbasseng med ledning ned til vasskaia ved Salteriet slik at båtene kunne fylle vann. Dette ble antakelig kostet av Kystverket på 1930-tallet.

På Kjerkøya var det et eldre vannbasseng. Herfra ble det lagt en ledning til fiskebruket og væreierens hus på Flatholmen.

Vanntank
Det ble etablert kommunal vannforsyning i 1994. Forsyningssystemet er basert på frakt av vann fra interkommunalt vannverk, og oppbevaring av vann i godkjente vanntanker med et samlet volum på 120 kbm. De viktigste bygningene i museet og kommunens eie er direkte tilknyttet vanntanker gjennom et utbygd ledningssystem. For øvrige bygninger og oppsittere er det etablert tappepunkt for forsyning av drikkevann. I tillegg er det beholdt vannforsyning fra Kjerkøya som brukes til diverse formål hvor det ikke er krav om godkjent vann.

Brønn. I 1905-06 ble det sprengt ut flere brønner i været. Brønnboring på 1960-tallet forbedret vannforsyningen ytterligere.
Foro: NTFK

Avløp
Avløpsannlegget ble etablert i 1994 samtidig med at Sanitærbygget ble satt opp. Systemet er basert på kvernpumper som pumper avløp urenset på dypt vann nord for Sør-Gjæslingan. Ellers brukes det tørrklosett og utedo.

Natvig skriver at det i 1902 var 6 felles priveter i været (se kart s. 59). Men med 4000 fiskere i været, gjorde naturen også nytte som avtrede.

Vannbasseng på Heimværet. Bassenget ble støpt og inngjerdet på 1930-tallet.
Foto: Hilde A. Tokle

Radiolinjehytta ble satt opp i 1973
Foto: Tor Owe Mikkelborg

Samband

Telegraf: Etter den store Gjæsling ulykka i 1906 fikk været telegraf i 1907 etter påtrykk fra Namdalen Fiskeriselskap. I 1914 ble satt opp eget hus, Telegrafen. Her fikk også Fiskerioppsynet tilhold.

Radiolinjehytta: I 1973 satt Televerket opp en radiolinjehytte med 1 automatisk telefonsentral og 2 enkanals radiolinjer. Dette var av stor betydning for et spredt og ofte isolert samfunn. Utstyret ble imidlertid nedkoblet i 1983 fordi strømforsyning via aggregat viste seg å være for ustabilt for Televerkets utstyr. Samtidig ble det satt opp to nye radiolinjer, for å dekke stedets tre abonnenter. Disse går på abonnent radiolinje med strømforsyning fra aggregat og solceller.

Faksimile fra Skjema 415 VIII, 1954
Det Norske Meteorologiske Institutt

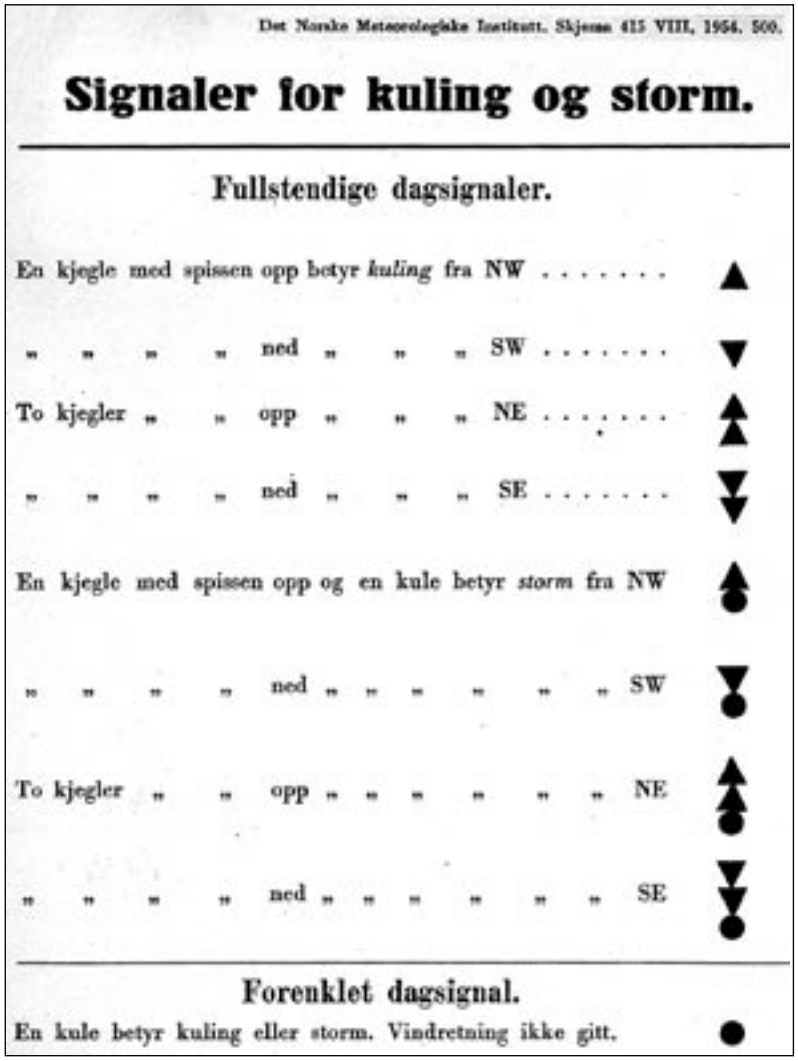

Det Norske Meteorologiske Institutt. Skjema 415 VIII, 1954. 500.

Signaler for kuling og storm.

Fullstendige dagsignaler.

En kjegle med spissen opp betyr *kuling* fra NW . . . . . ▲

" " " " ned " " " SW . . . . . ▼

To kjegler " " opp " " " NE . . . . . ▲▲

" " " " ned " " " SE . . . . . ▼▼

En kjegle med spissen opp og en kule betyr *storm* fra NW ▲●

" " " " ned " " " " " " SW ▼●

To kjegler " " opp " " " " " " NE ▲▲●

" " " " ned " " " " " " SE ▼▼●

Forenklet dagsignal.

En kule betyr kuling eller storm. Vindretning ikke gitt. ●

Værsignalmast
Tidligere sto det ei værsignalmast på toppen av Nakken. Eldre erfarne fiskere ble valgt ut til å lese været for dagen, og deretter ble signalene hengt opp i masta. Dette oppdraget hadde kvinnen som eide Nakkbua like under toppen av Nakken.

Signalene besto av kjegle, kube og kule alt etter hvilket vær fiskerne leste.

Sommeren 2004 har Gjæslingans venner satt opp ei ny mast basert på opplysninger om hvordan den tidligere masta så ut. Signalene er laget av seilduk som er malt svart.

I værsignalmasta ble det heis opp kjegle, kube og kule alt etter været som de eldre fiskerne varslet. Her overrekker Asbjørn Flosand i Gjæslingans venner ei ny værsignalmast til Sigmund Alsaker fra Kystmuseet i Nord-Trøndelag september 2004.
Foto: Jan Inge Yri

Tekst og kilder

Hilde A. Tokle har vært redaktør. Gunn-Hege Lande har vært korrekturleser og bidratt med tekst i løse ender, mens artiklene er et samarbeid med mange.

Bind 1

Kulturmiljø – Helhet og sammenheng
Vernehistorie
Av Jan Inge Yri, Hilde A. Tokle og Kolbein Dahle

Skriftlige kilder:
Fjær, Olav 1979: Kystlandskap i forandring. En studie av Vikna kommune i Nord-Trøndelag. Hovedfagsoppgave i Geografi høsten 1979, Geografisk Institutt, Universitetet i Trondheim.
Dahle, Kolbein og A.Tingstad: Verneplan for kulturmiljø, Nord-Trøndelag fylkeskommune1995
Dokumenter fra fylkeskommunens arkiv
Holme, Jørn (red.): Kulturminnevern Bind 1 og 2, Økokrim 2001
Riksantikvaren: Alle tiders kulturminner

Historie – om utviklingen av et fiskevær
Av Sigmund Alsaker

Skriftlige kilder:
Alsaker og Herje: Kysten vår – Namdalskysten gjennom 10 000 år, Rørvik/Namsos 1999.
"Gjæslingarkivet" fra familiens Brandtzæg væreierperiode

Sjø og sjømerker
Tore Wiik, om bruken av sjøområdene
Utdrag fra Alsaker og Herje: "Kysten vår"
Gunn-Hege Lande om sjømerker

Skriftlige kilder:
Bjørkhaug, Poulsson 1986: "Norges Fyr"
Forbundet KYSTEN 05.11.2002
Fredningsforslag av Gjæslingane fyrstasjon i Vikna kommune
Hanssen, Hans Roald: "Sjømerkene - veivisere og kulturminner"
Kristoffersen, Knut Baar: "Utvikling av fyrlykter i Norge" Upublisert

Muntlige kilder:
Fisker Håkon Idar Hansen

Vegetasjonen på øyer og holmer
Av Mons Kvamme

Hageanlegg
Skrevet av Marit Danielsen

Skriftlige kilder:
Nøvik, Peter: "Havedyrkningen i Norges nordlige egne før og nu"
Søraa, Gerd: "Nord-Trøndelag Landbruksselskap 1830-1980"

Bygningsmiljø og tekniske anlegg
Skrevet av Pia M. Gravbrøt og Hilde Tokle, med hjelp fra Kolbein Dahle og Gunn-Hege Lande. Innspill fra Jan Sakshaug.

Skriftlige kilder:
Borgan, Bjarne: Viknaboka bind 2
Fjellheim, Bjørn og Inger Smidt Olsen: "Fiskeværet Sør-Gjæslingan – Kulturlandskapet som innfallsvinkel"
Hanssen, Leon: "Bruks – og verneplan for fiskeværet Sør-Gjæslingan"
Krekling, Sigurd: "Fiskarsoga frå Nord-Trøndelag"
Molaug, Svein: "Vår gamle kystkultur"
Natvig, Harald: "De hygieniske forhold ved Vigtens fiskevær og fiskerilovgivning i Namdalen". Tidskrift for Den norske lægeforening nr 21-22 1902
Norges Bebyggelse, Herredsbind Nord-Trøndelag, nordre del
Søholt, Petter I: "Rorbuer i Nord-Trøndelag med særlig vekt på fiskeværet i Sør-Gjæslingan"

Bind 2

Jørn Ekrem som har skrevet om Fiskeri og havbruk på bakgrunn av møte med Fiskarlaget Midt-Norge og fisker Harald Nygård.

Mons Kvamme har skrevet om skjøtselstiltak.

Marit Danielsen har skrevet om Ny plan for væreierhagen

Hilde A. Tokle har skrevet den øvrige teksten i Bind 2 på bakgrunn av innspill i prosessen.